

FILEP ANTAL

Sajátos alaprajzú lakóházak a Kisalföldön

Példa a kataszteri térképek néprajzi, építészet- és társadalomtörténeti forrásértékére

A néprajzi és a szorosan kapcsolódó településtörténeti, település-földrajzi, emberföldrajzi kutatásokból nagyon méltatlanul maradt ki a kataszteri térképek kiváló adalékokat kínáló forrásbázisa. Bár tudnunk kell, hogy a Néprajzi Múzeum nagy mennyiségű olyan korai kataszteri térképet mentett meg, amelyeket a vetületi rendszer helyesbítése, átalakítása után új szerkesztésű térképekkel cseréltek fel. Ez a gyűjtemény olyan méretűvé nőtt a húszas, harmincas évekre, hogy a helyhiánnyal küzdő múzeumi vezetés rákényszerült arra, hogy átadja a Nemzeti Múzeum szervezeti keretében működő társintézményeknek. Ezek a pótolhatatlan forrásértékű térképek ma a Magyar Nemzeti Levéltár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben lelhetők fel. Az anyagi kultúra kutatásának kiemelkedő és úttörő etnográfus egyéniségei használták is ennek az ígéretes forráscsoportnak számos darabját. Technikai okokból kutatóink a térképek tartalmát csak kijegyzetelhetők, csak írásos beszámolót adhattak. A korai szakfolyóiratok, szakmai kiadványok ugyanis a térképek reprodukcióit nem közölhetők. Később is rendszeresen használták a terepvizsgálatok során a kataszteri felmérések lapjait. Szinte minden községében a kutatók megtekintették az adott település szelvényeit, de általában nem reprodukálhatták a tanulmányozott térképi anyagot. Ennek részben a kiválóan megválasztott 1:2880-as méretarány volt az oka. A kisebb települések ábrázolása is nagyméretű rajzot igényelt. (A pauszos másolás nagyon nagy időbeli ráfordítással járt volna, és a négy katonra húzott szelvény összekapcsolásával való tárolás is nehezíthette a rajzi reprodukciót. De ez tette lehetetlenné azt is, hogy egyetlen fényképfelvételen megörökíthessék egy-egy település vagy akár részterület anyagát. Az egykor közhasználatban volt fényképezőgép-

pekkel pedig megoldhatatlannak bizonyult a szelvényenként való fotózás is. Csak az ötvenes-hatvanas évek után kezdtek elterjedni olyan tükörreflexes, cserélhető objektív kamerák, amelyek közgyűrűkkel, speciális optikákkal biztosíthatták, hogy a kataszteri lapokat színvonalas makrofelveteleken örökíthessük meg.)

A kutatást komolyan akadályozta az is, hogy sajnálatos módon a hatvanas évek után a kataszteri térképeket kivonták a helyi igazgatási szervek kezeléséből. Másutt pedig lényegében elérhetetlenekké váltak. Egyes kezelőszervek a legkevésbé sem mutatkoztak kutatóbarátnak. A Magyar Tudományos Akadémia kutatóit is következetesen elutasították. Mindinkább hozzáférhetetlenné vált ez a lassan történeti forrássá váló térképi anyag. Olykor a kataszteri térképek selejtezéséről, sőt oktalan pusztításáról kaptunk híreket. Ez annál is nagyobb aggodalommal töltött el bennünket, mert lényegében a régészeti leletanyag és a néprajzi szempontból kiemelkedően fontos késő középkori falufeltárások lelőhelyeit általában a kataszteri nyilvántartás és az azokhoz szervesen kapcsolódó térképekkel lehetett térbelileg geodéziai pontossággal korrekt módon helyhez kötni.

Érdeemes arra utalnunk, hogy a múzeumok és néhány lelkes helytörténeti kutató a hetvenes évektől nem ritkán kiállításokon mutatták be egy-egy település kataszteri térképét. Számomra emlékezetes marad Abony tanácsstikára, a helyi muzeális gyűjtemény megszervezője, Györe Pál által szervezett kiállítás, amin Pest megye nevezetes településének teljes kataszteri térképét közszemlére bocsátotta. A városháza nagytermében állította össze a bel- és külterület teljes anyagát az 1960-as évek végén. Hasonló módon jártak el a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum munkatársai, akik a város egészének térképét kiállították a múzeumi

épület egyik tágas helyiségében. Nagyméretű ferde posztamenst készítettek, hogy a látogatók áttekinthessék a térképmű egészét.

Magamnak kutatóként is és egyetemi oktatóként ismételt szembesülnöm kellett azzal, hogy a kataszteri térképek olvasásához, értelmezéséhez hiányoztak azok a segédkönyvek, jelkulcsok, amik a szintén nehezen hozzáférhető katonai térképekhez mégiscsak rendelkezésre álltak. Szerencsés esetben tapasztalt földmérők nyújthattak alkalmi segítséget. Éppen ezért tartjuk különösen örvendetesnek, hogy a kataszteri nyilvántartás és a kataszteri térképezés egészét átfogó tervszerű kutatás indul.

A néprajzi kutatás számára a kataszteri térképek és a kataszteri nyilvántartás azért rendkívüli jelentőségű, mert az egész egykori államterületet felöleli ez a nagy méretarányú, részletgazdag térképészeti vállalkozás. Nem kisebb a jelentősége annak, hogy egységes geodéziai, kartográfiai szemlélettel, módszerrel mérték fel mind a kül-, mind a belterületeket. A térképek tartalma méretarányánál fogva a beltelkek, a határbeli telepek (tanyák, majorok, hegybeli szállások) települési, beépítési rendjéről biztos információkat kínálnak. (Az azonos szemléletet, módszert még akkor is hangsúlyoznunk kell, ha belátjuk, hogy a hosszú időn át zajló munkálatokban nemzedékről nemzedékre történhetek változások. Kétségtelen azonban, hogy a célrendszer mit sem változott.) A térképi ábrázolás minden eleme – ha az írott források nem pusztultak el – természetszerűen összeköthető a kataszteri nyilvántartással. Így a térképi tartalom társadalmi, vagyoni viszonyai alaposabban értékelhetők. Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy egy-egy térképen felismert jelenség elterjedését szinte százszázalékosan mind az adott településen belül, mind a szűkebb vagy tágabb táji környezetben kiértékelhetjük. Ez a lehetőség olykor a 18. századi urbaniális és elkülönözési perek térképei, valamint birtok- és határtérképek esetében is fennállhatott, de ritkán adódhatott alkalom, hogy a földabroszt a hozzátartozó iratokkal együtt lehetett volna tanulmányozni. Ez nyilván a kortárs iratkezelők, ügyintézők számára is ismételt gondot

jelenthetett, mert nem ritkán a térképhez hozzáragasztották a birtoknyilvántartás alapvető adatainak jegyzékét. Ez ugyan mind a térkép, mind az irat használatát megnehezíthette.

A kataszteri térképezés általánosan használt méretaránya a település-néprajzi kutatásokban azért is fontos forrás, mert a különféle telektípusokat, telekbeépítési formákat kvalitatív és kvantitatív szempontból egyaránt teljességre törekvően elemezhetjük. Kiküszöbölhetővé válhat az eddigi megfigyeléseink esetlegessége. A nagy méretarány arra is alkalmat kínál, hogy némi korlátok között az egyes épületekre nézve is következtethessünk. Hiszen az épületek körvonalait minden esetben rögzítették, sőt olykor sematikusán a bejáratokat is jelölték. Ez alkalmat kínálhat arra, hogy a néprajzi, építészettörténeti, műemléki indíttatású, műszaki pontosságú épületfelmérésekből megismert, valamint a fotódokumentációkból is kikövetkeztethető épületalaprajzok, háztípusok tényleges elterjedtségére következtetést vonhassunk le. Az alábbiakban erre nyújthatunk példát.

A magyar néprajzkutatás történetében 1910 előtt felfigyelt arra Pálos Ede, győri reálgimnáziumi tanár, hogy egyes településekben a szokványos, a telek hossz tengelyében az utcától a telekláb felé húzódó, egymenetű szoba-előtér (pitvar)/konyha-kamra vagy szoba alaprajzi egység egyetlen tetőszék alatt ismétlődhetett. (Ezt magtár funkciójú kamrával, istállóval vagy istállókkal, színnel, esetleg pajtával is kiegészíthették.) Ám emellett nagyon gyakran más megoldást is alkalmaztak. A lakótér jelentős bővítésére az előbb leírt alaprajzhoz az utca tengelyével párhuzamosan keresztszárnyat építettek. Olykor a kisalföldi falvakban az utcaképet éppen ezek az „L” alaprajzú házak, helyi népnyelvi kifejezéssel *kereszt házak* határozták meg, mert utcásor hosszán olykor szinte kivétel nélkül minden földes gazda épületét így alakították ki az építők. Tudnunk kell azonban, hogy a lakótérek fűtési rendszerének és a füst elvezetésének adott technikája elég erősen meghatározta az épületek belső kialakítását, egymáshoz csatolását. Ugyanis a 19. század utolsó harmadáig minden lakótérbe kívülről fűtött kályhát rakattak. Ez megkívánta,

hogy minden lakóhelyiség elé pitvart (konyha és előtér funkciójú teret) építsenek vagy legalább olyan kisebb, keskenyebb előteret, átjárót alakítsanak ki, amiből a szoba kályhájában tüzelhettek. Mind a két megoldásnál a füstöt el kellett vezetni. Ez a rendszer, amely az Alpok előterét és tágabban Közép-Európát jellemezte, Magyarországon már a középkorban meghonosodott. Sőt, a falusi és a mezővárosi lakosság körében is elsősorban a Duna és a Tisza mente térségeiben széles körben elterjedt, amint azt a hódoltság során elpusztult településeink régészeti feltárása bizonyítja. Maga a kályhás fűtésű lakóház széles körű elterjedése a késő középkori országunk fejlettségének, gazdasági, kulturális szintjének kiemelkedően fontos jelzője. A régebbi – helyenként olykor a 20. századig tovább élő – füstőházakkal (Rauchhaus, Rauchstube, čornaja izba, čornij dom) szemben a történelmi országterület is és a magyar nyelvterület igen jelentős része füsttelen, száraz, jól temperált lakást biztosított. Sőt, a hódoltság megpróbáltatásai ellenére is a külső fűtésű kályhás terület folyamatosan növekedett, amint azt forrásaink is bizonyíthatják.

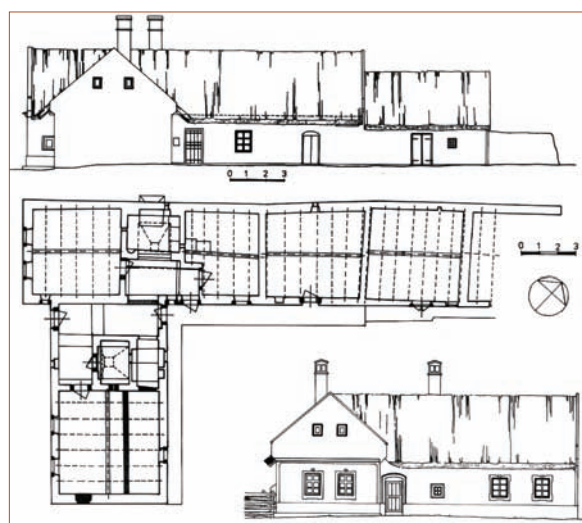
A fűtésnél, ételkészítésnél keletkező füsttől eredetileg úgy szabadultak meg, hogy a tüzelésre használt helyiséget padlásolatlanul hagyták. A Kisalföldön és a Nagyalföldön a legcélszerűbbnek mégis a szabadkémények alkalmazása bizonyult. A Dunántúl jelentős térségeiben idegenkedtek a kémények alkalmazásától. (Még Berzsenyi Dániel is ártalmasnak, veszélyesnek ítélte építésüket.) Megelégtek a konyhaként és fűtőhelyként használt helyiség ajtajának nyitva tartásával. Legfeljebb a tüzelőket magában foglaló tér és a lakószoba között nem vágtak ajtót.

Mindebből egyenesen következik, hogy a telek hosszanti határvonalára épített házrész és az utcával párhuzamos kereszt szárny csatlakozásánál is ki kellett alakítani olyan előteret, ami legalább a kereszt szárny szobájának fűtését biztosította, ám egyáltalában nem volt ritka, hogy a két épületszárny csatlakozásánál szabályos, teljes értékű konyhát alakítottak ki. A Kisalföld déli és északi részén sajátos megoldással a két épületszárny összekapcsolásánál

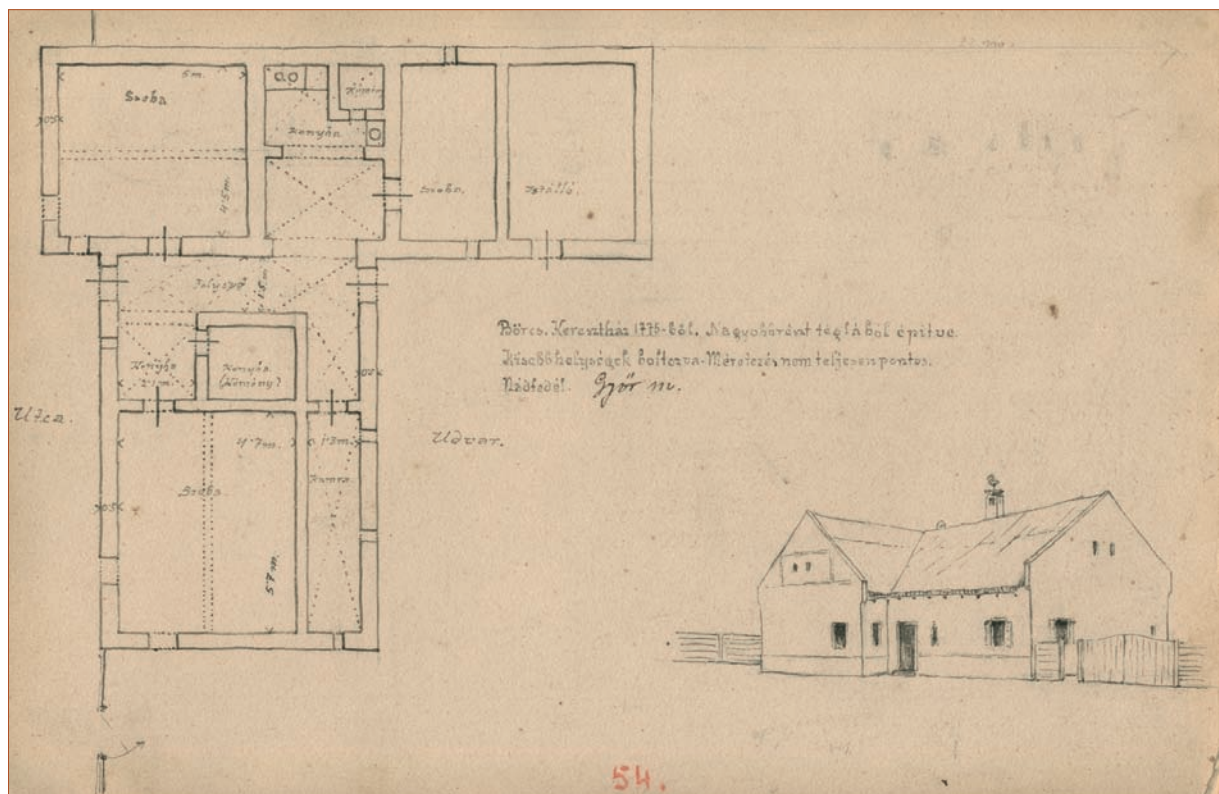
akár csak szűkebb előteret, akár tágas konyhát építettek, azt két, a külvilágba vezető ajtóval látták el. Ajtót nyitottak mind az utcára, mind az udvarra. (Igaz, a közbiztonság romlásával az utcára nyíló ajtót a második világháború után gyakran ablakra cserélték.)

Röviden szólnunk kell arról, hogy miként helyezték el ezekben a házakban az ablakokat. Az utcára merőleges hosszú épületszárny utcai végében kialakított szobát két aszimmetrikusan elhelyezett ablakkal építhették. A telek belseje felé eső épületszakaszban kialakított hátsó lakóhelyiség (esetleg lakóhelyiségek) két ablakot kapott az udvari homlokzaton. Ezek helye mindig a helyiség bejáratától távolabb, a szoba hátsó harmadába esett. Így mindegyik lakótérben alkalmazhatták a bútortat sarkos elhelyezését. A kereszt szárny szobájába is vágtak az utcára néző hosszú falra és a rövid falra ablakot, ahogyan az szokásos volt a kereszt szárny nélkül épített házak utcai lakótereiben. Ám, hogy a gazda és családja ellenőrizhesse az udvart, a kereszt szárny udvari falába is vágtak ablakot. Ezt úgy helyezték el, hogy a szoba belső oldalán, az udvar felől elhelyezett ágyat ne zavarja.

Az egykori szakirodalom olvasóközönsége Pálos Ede kiválóan dokumentált közlésére nem igazán figyelt fel. A korszak gondolkodásának főiránya az evolucionizmus volt. Ennek szelle-

■ Keresztház felmérési rajza 1959-ből: Börcs (Győr megye). Varga Béla és Somogyi Antal szülőháza. (Mendele Ferenc és a szerző felmérése.)

■ Keresztház alaprajza és nézeti ábrázolása Börcs községből. Készítette Pálos Ede 1911 előtt.

■ Keresztház Markotabödöge bödögei felében. Mestergerendáját 1847-ben faragták. A visszaugratott utcai szárny ajtaját másodlagosan elfalazták. A szerző felvétele, 1959.

mében az ősi örökséget keresték. A legegyszerűbb objektumokban látták a fejlődés kiindulópontját. Ezeket igyekeztek dokumentálni. A bonyolultabb alaprajzú épületek mellett elsiklott a tekintetük. Mindent, ami bonyolultabb szerkezetűnek látszott, eleve későbbinek minősítették. Mondhatni, az ősi örökség romlásaként értelmezték, esetleg a polgárosulás emlékét ismerték fel benne. Noha Pálos Ede a Győr megyei Börcsön 1686-ból származó mestergerenda színes képét tette közzé éppen egy ilyen keresztház szobájából. Neki köszönheti a kutatás még számos más 18. századi artiztikus faragású, festésű gerenda megörökítését, közlését is. Utóbb még a Szabadtéri Néprajzi Múzeum anyaga összeállításánál is ezeket a keresztházakat a 19. századi, jobbágyfelszabadítás utáni korszak bemutatására használták. Noha 1730-tól 1790-ig több változatot javasoltunk áttelepítésre. Sőt, a terepbejárásaink arról győztek meg bennünket, hogy a polgárosodás beköszöntével mind gyakrabban átalakították ezeket a házakat, visszabontották a keresztszárnyakat. Ez a folyamat szinte napjainkig tart, aminek nyilván feltárhatóak, megérthetőek az okai. Utóbb a Kisalföld tágabb környezetében, a Közép-Dunántúlon (Sarvalyon, Sümeg mellett) a hódoltság időszaka alatt elpusztult falu átépítése során is találtak olyan házat, ami analógiát kínálhat a 17. és 18. századi bonyolultabb alaprajzú lakóépületeinkhez.

A Kisalföld telkes jobbágy gazdáinak természetes igénye támadt a nagyobb lakóterű házakra. Nem különben a családi gazdaságukat maguk művelő kismemesi birtokosok sem nélkülözhatték a nagyobb befogadó képességű hajlékokat. Ez természetes is. Tudnunk kell, hogy a nagytáj egészén szinte a 20. századig élt a nagycsaládi szervezet. A nagyszülők, esetleg a dédsülők vezetése alatt együttműködő, egy karra, egy kenyérré dolgozó família számára lényegesen nagyobb lakóteret kellett biztosítani, mintha nukleáris család lakta volna a telket és a házat. Ez a családszervezet gazdaságilag ellensúlyozhatta a telekaprozódást, de a nagycsaládi forma, a nemzedékek közötti szoros együttműködés mind az adózás, mind a földműves családok gazdaságait terhelő szolgálta-

tások szempontból is előnyösebbnek bizonyult. A nagyobb lakóteret akkor is biztosítani kellett, ha azzal számolunk, hogy a legények, a férfiak többnyire az istállóban háltak. Az idősek, az asszonyok, a gyermekek éjszakai nyugvóhelyéhez is jelentékeny teret kellett biztosítani.

Talán érdemes néhány példára hivatkoznunk. Kis János a költő, később evangélikus püspök, Berzsényi barátja 1770-ben a rábaközi Rábaszentandrásán is ilyen házban született. Emlékiratából tudjuk, hogy családjával együtt élt atyai nagybátyjuk is. Börcs községben az 1686-ból származó keresztszárnyas lakóház közeli szomszédságában, a Fő utca északkeleti végén az utolsó keresztházban született Varga Béla, az egykori lengyelmentő balatonboglári plébános, kispap, politikus, az 1945-ben megválasztott parlament hajdani elnöke és unokatestvére, Somogyi Antal, egyházművészeti esztéta, művészeti író, győri nagyrépost. Családjuk leszármazói 1958-ban már nem tudták a házat belakni. A keresztszárnyba idegen családot telepítettek. Ezért 1959-ben elhatározták a kihasználhatatlan épületrész lebontását.

Számolnunk kell azzal, hogy a jobbágyfelszabadítást követően és a dualista államszervezés megszületése után a nagycsaládszervezet is bomlásnak indult. Az együtt lakó, együtt gazdálkodó családok szétköltöztek. Külön családi üzemet szerveztek, legfeljebb a rokonsági alapon szerveződve kölcsönös segítséggel végezték a nagyobb munkákat. A régi nagy keresztszárnyas házakban élő családokat gyakran kuláksággal is megvádolták. Az 1950-es évek első harmadától mind több épület istállóit, gabonás kamráit számolták fel emiatt. Terepbejárásaim során nem ritkán találtam olyan épületet, amelyiknek az udvari szárnyán 35-40 méternyire követni lehetett a már felszámolt gazdasági épületrész nyomait. Általában a hátsó falat a szomszéd telek felé megtartották, hogy kerítésről ne kelljen gondoskodniuk. Ezek még évtizedeken át meggyőzően tanúsították az európai összevetésben is rangos épületek egykori nagyságáról.

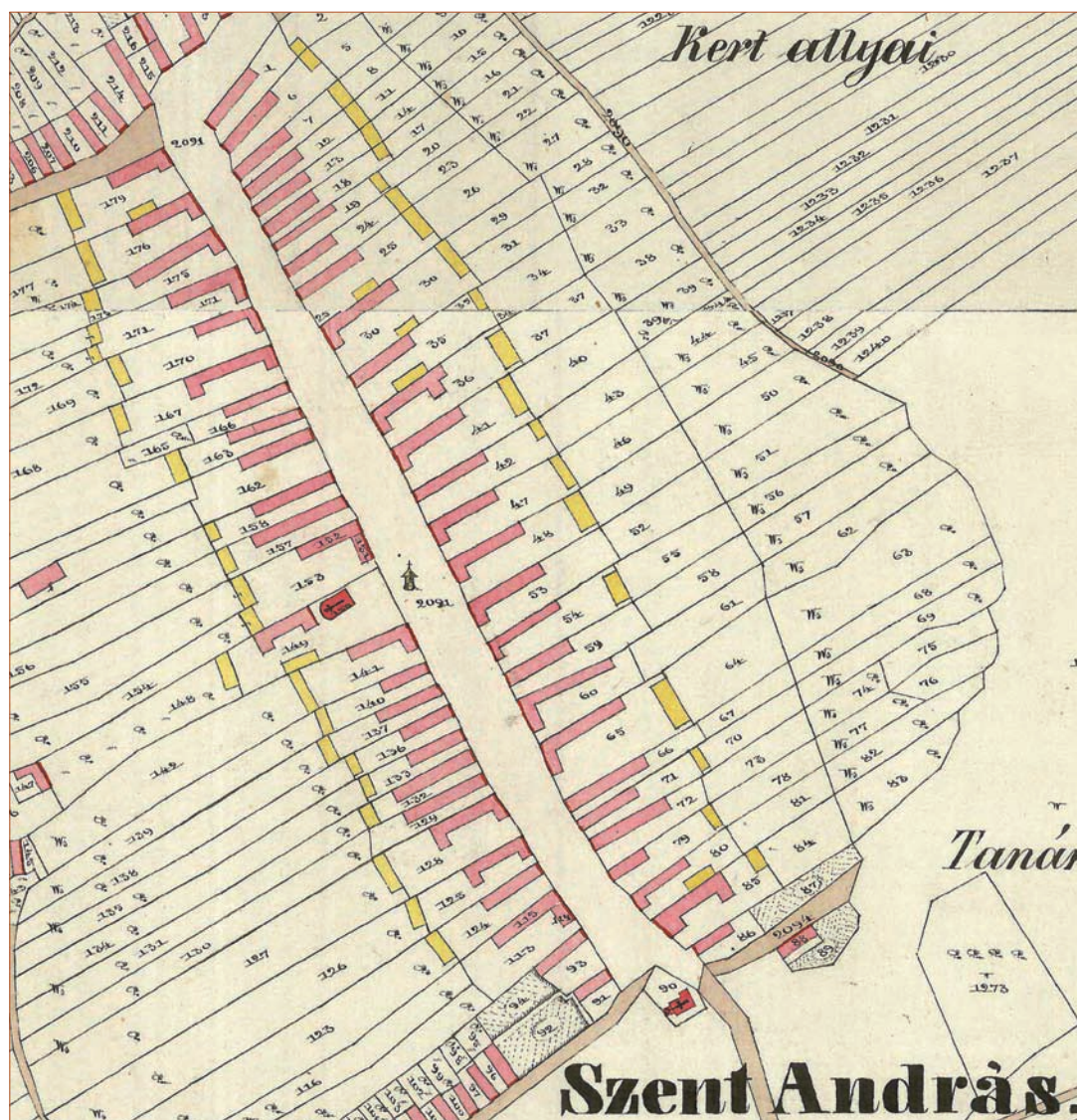
Véletlenszerű mintavételként négy községet választottunk ki, hogy a kataszteri térkép alapján meghatározzuk, milyen arányban vol-

tak jelen a térkép felvételezése idején a kereszt-szárnyas épületek. Kettős arányt állapíthatunk meg. Számba vehetjük valamennyi lakóházat, de külön mérlegelhetjük, hogy a gazdaházak (a telkes jobbágyok leszármazói, a községek törzslakosai) között milyen számban szerepelnek a nagycsaládokra utaló épületek. Tudnunk kell, hogy a Kisalföldön általában a telkes jobbágyok, a *gazdák*, akik magukat *polgár*nak tekintik, és a zsellérek (az inquilinusok utódai), akiket a helyi népnyelv *lakóknak* nevez, területileg – mondhatni – élesen elkülönülnek a községeken belül. Külön sorakoznak a gazdák

házai és a gazda utca (vagy a gazdautcák) végén vagy amellett csoportosulnak a zsellérek a kisebb telkekkel megült *lakóutca* házsoraiban. Érdeemes hangsúlyozni, hogy az egész nagytájat túlnyomóan aprófalvak jellemzik. Az általánosnak tekinthető típus – minden bizonnyal középkori hagyományként – a szalagtelkes, fésűs, olykor fűrészfogas beépítésű, pajtasoros lezárású útifalu. Csekély halmazosodást csak ritkán, a lakók utcaszakaszain tapasztalhatunk.

Sopron megye Rábaközi járásában fekvő Rábaszentandrásen a kataszteri térkép összesen 88 lakóházat rögzített. Ezekből a település

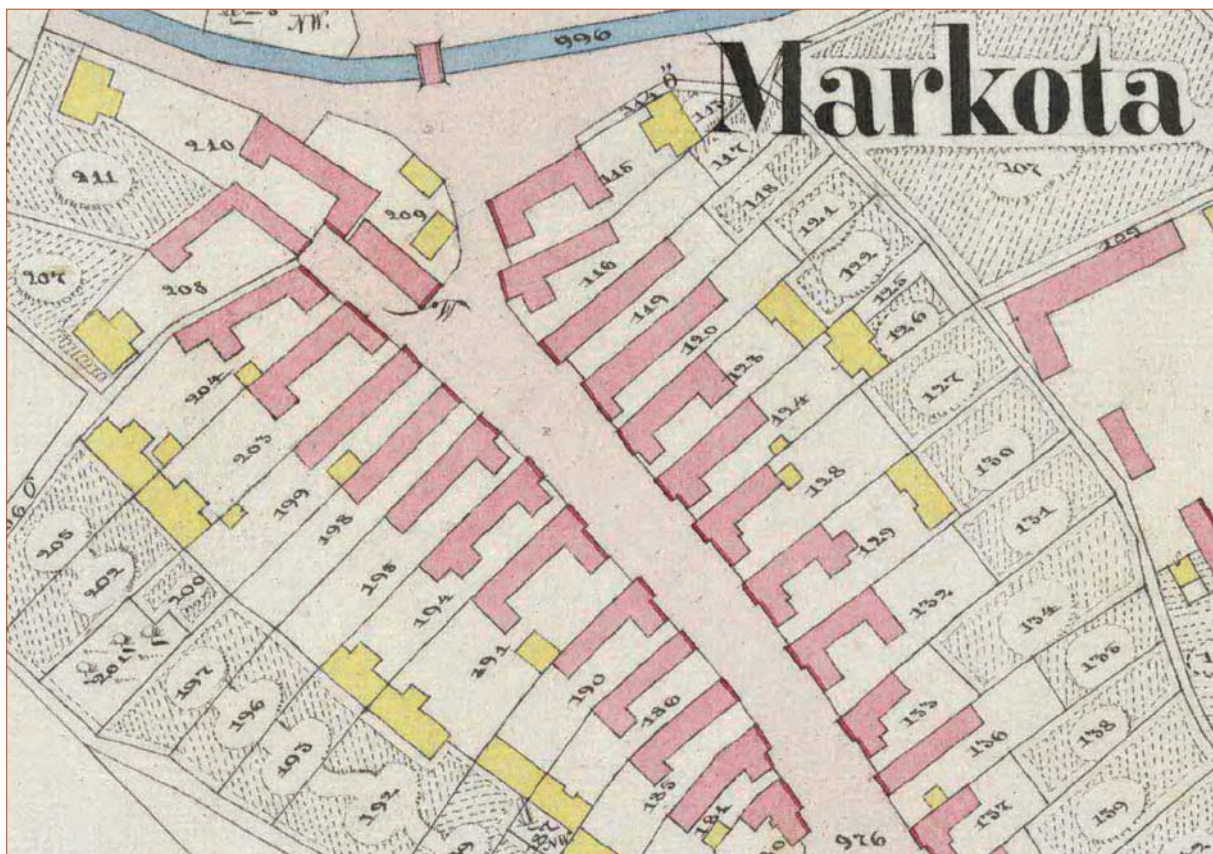
- Pajtasoros lezárású, szalagtelkes útifalu az eredeti kiosztású telteken keresztvázzakkal. Rábaszentandrás (egykori Sopron megye) 1856-ban készült térképén. MNL OL S 78 Kataszteri gyűjtemény, Térképek (= S 78), 205. téka Rábaszentandrás 8, 10.

■ Markotabödöge belterülete 1857-ben készült kataszteri térképén. Az osztatlan telkeken 1730 és 1847 között épült kereszt-házak álltak. Gyakran visszaugratott kereszt-szárnyat emeltek. MNL OL S 78, 100. téka Markotabödöge 12.

■ A bal felső sarokban, illetve alul ugyanerről a kataszteri térképről készített nagytások

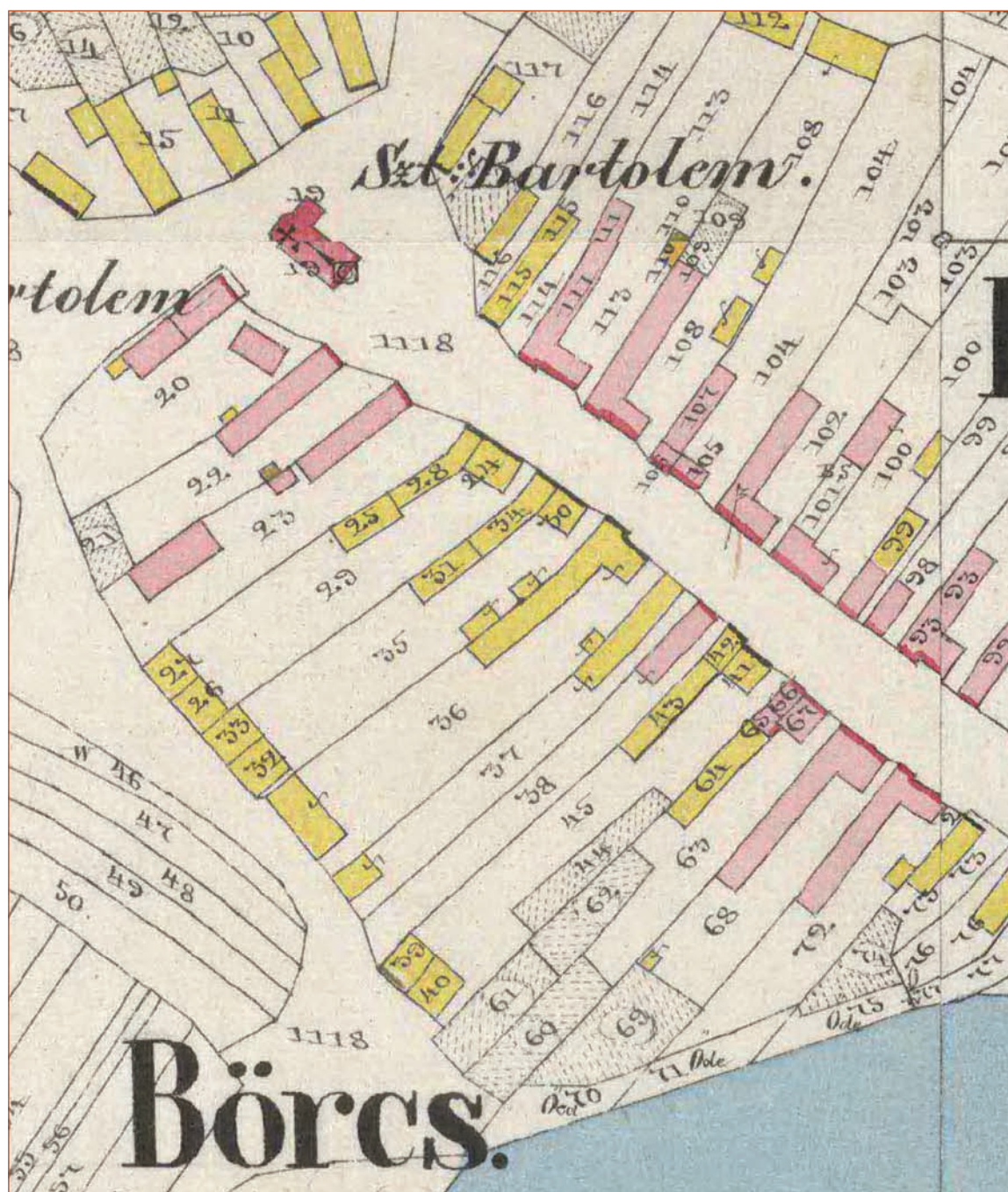
északi és déli végén fél házsorba rendeződve a zsellérek, *lakók* valószínű telkeinek, házainak száma 35-re rúg. Ezek között mindössze négy kisebb méretű keresztházat észlelt a térkép földmérője. A gazdák utcájában 53 épületet ábrázolt. (Ebből a nyugati sorban 26 épület állt, a szemben fekvő oldalon 27 épületet húztak fel.) Ezek között 23 bizonyult „L” alaprajzúnak, keresztzárnyasnak. A telkek méretéből világosan látszik, hogy a térkép készítése idejére számos egykor átlagos telket megosztottak. Az új telek már nem fogadhatta volna be a keresztzárnyas lakóházat. A térképen végzett méréseim világosan mutatják, hogy a megosztott telkek mérete megfelelő hányada (fele, harmada, esetleg negyede) a régi keresztházak telkeinek. A nukleáris családforma terjedésének látványos bizonyítéka. Kis János szülőháza és annak telke is ilyen sorsra jutott. A maradéktelken felépített új házon csak egy emléktábla utal a község neves szülőtére. (A térkép elemzője megjegyzi: 6 ház udvari, belső végére is építettek keresztzárnyat. Ezekről bizonyosan tudhatjuk, hogy a ház végéhez épített szénatárolók, színek, pajták voltak, hogy kiegészíthessék a telkek udvarait lezáró pajták tárolókapacitását. Ilyen épületkialakítás mindenütt gyakori volt, ahol a gazdaságoknak kiterjedt kaszálóik voltak. Magunk is találtunk még ilyeneket a szigetközi, tóközi terepbejárásainkon.)

Markotabödöge Győr megyében, a Tóközben fekvő községet Bödögéből (ez volt a templomos hely) és Markotából egyesítették. Bödögén a földmérő mérnök 30 házat rögzített. A község nyugati házsorában 7 telket, 7 keresztházat örökített meg. Ezek közül 6 keresztzárnyat visszaugratottan építették fel. A keleti házsorban 18 telket rögzítettek. Ezek udvarán 3 keresztzárnyal épített házat talált a felmérés. Bödöge sajátossága, hogy a község délkeleti végén aprócska telkeket alakítottak ki. Ezekre 16 kisebb házat emeltek. Köztük hét épületet „L” alaprajzzal építettek.

A Bödögevel szervesen összeépült Markotát csak a Tóköz nyugati vizeit a Rábcába vezető vízfolyás választja el, amin hosszabb ideje jól kiépített híd vezetett át. A két településrész tengelyét adó utcák így szerves összeköttetés-

ben fejlődhettek. A település délkeleti oldalán, a kertalja mellett épült ki a Győri Káptalan uradalmi majorja. Ennek épületei kívül esnek érdeklődésünkön. A utca nyugati oldalán 16 telket mértek ki. (Ezek közül egyetlenegyét találhatunk egészen kis területűnek. Ez az egykori falu szélén áll. Valószínűleg zsellér helyéül jelölték ki.) Ebben a házsorban 11 keresztházat építettek. Köztük 6 ház utcai keresztzárnyat visszaugratva emeltek. Sajátos módon a már említett faluvégi apróbb telken felhúzott hajlékot is keresztházként készítették el. A keleti házsorban 25 telken építettek házat. Köztük 14 hajlékot keresztzárnyal húztak fel. 11 házat visszaugratott utcai homlokzattal építettek. A település Kóny felé eső délkeleti végén szintén apró telkekből kialakított házcsoportot (lakóutcát) találhatunk. Mintegy 14 kisméretű hajlékot készítettek. Köztük valószínűen talán öt hajlékot építettek keresztzárnyal. (A térképi ábrázolás az egyik épületcsoportnál elbizonytalanít bennünket, hogy egybefüggő épületet vagy önálló hajlékokat örökített ránk a felmérő.)

A keresztházak meghatározó arányáról árulkodik Börcs (a történeti Győr megye Tó-Sziget-Csilizközi járása, közvetlenül a Rábca északi partjára rúg a település tengelyét adó utca). A mai kiterjedtebb település történeti magja jellegzetesen egyetlen utcában sorakozó szalagtelkekre települt házakból áll. A nyugati házsorban 15 lakóépületet örökített meg a térkép készítője. Az eredeti, osztatlan telkeken 7 „L” alaprajzú lakóházat látunk a szelvényen. Arra, hogy korábban ez a típus volt a hagyományos és jellemző, az utal, hogy 3 és 4 keresztház szoros szomszédságban áll, köztük és a házsor déli végén csak két-két felezett telek házait nyilvánvalóan másodlagosan építették. A szemben sorakozó keleti házsor 16 telket, házat foglal magában. Köztük utóbb négy felezett telket alakítottak ki. A házsor északi szakaszán 5 szomszédos telken keresztzárnyas házat emeltek. Ezek egyikében találta Pálos Ede a már hivatkozott 1686-os mestergerendával datált hajlékot. A utca északi végén a legszélső épület volt a két jeles egyházi személyiség, Varga Béla és Somogyi Antal szülőháza. Az utca déli szakaszán még 3 „L” alaprajzú

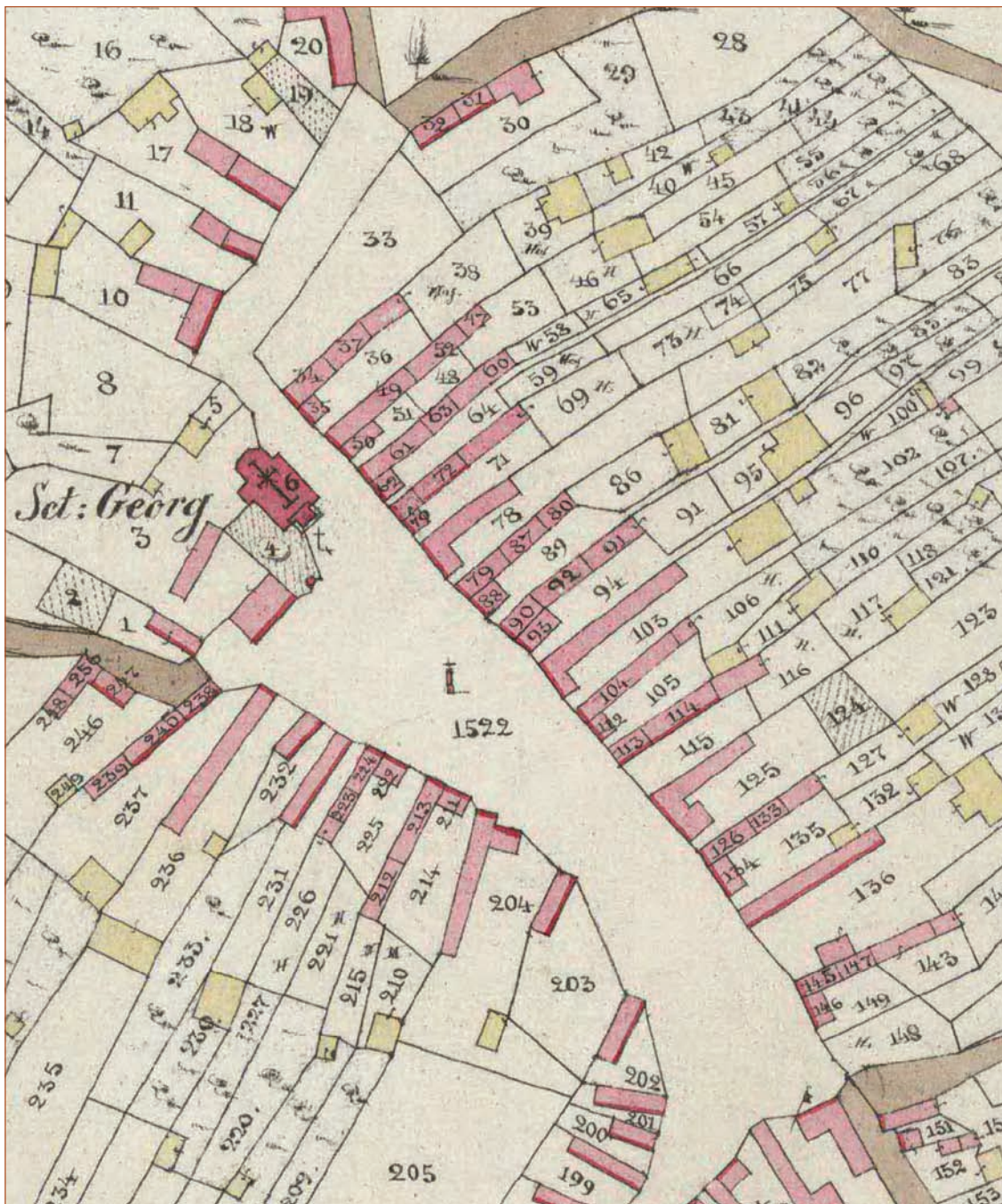

■ Szalagtelkes útifalu: Börcs (Győr megye) 1856-ban készült kataszteri térképe. A településen túlnyomóan a 17. századtól a 18. század végéig épült keresztházakat rögzített a felmérés. MNL OL S 78, 94. téka Börcs 11–14.

hajlék maradt fenn a térképkészítés idejére. A település déli, a Rábca kanyarulata közé fogott végén a zsellérházak között három kisebb keresztházat örökített meg felmérőnk. Megjegyzésre érdemes, hogy a gazdák utcájában fennálló keresztházak közül 8 hajlékot visszaugratott keresztzárnyal emeltek. A nyugati

házsorban az egyik ilyen házat – hagyományosan a helyi kovácmester családja lakta – az 1760-as években építették, ma is álló, műemléki értékű lakóház.

Negyedik mintánkat a Szigetközből, Püski községből vettük. A település a 19. századig a történeti Pozsony megye tartozéka volt. (Igaz-

■ Szalagtelkes útifalu: Püski (eredetileg Pozsony megye, majd átszabták Moson megyébe) 1856-ban készült kataszteri térképe. Az eredeti telekkiosztás gazdaházai keresztzárnyakkal épültek. Az 1960-as évekig a településképet ez határozta meg. MNL OL S 78, 136. téka Püski 10.

gatása a Duna mederváltozása következtében ésszerűbb volt, ha Moson megyéhez csatolták, amint számos más, a Duna szigetközi szakaszán települt község esetében is történt.) Püski szintén egyetlen utcás, szalagtelkes település. Déli végén, délnyugati irányban a hozzá vezető út mellett keletkezett kisebb mellékutca,

ahol a zsellérek települtek. A település északi végén, az Öreg-Duna és Kisbodak felé vezető út külső oldalán még további 5 telket alakítottak ki. Ezeket négy ház épült a térkép felméréséig. Ezek közül egy lakóházat keresztzárnyal építettek. Ezt 1959 őszen tanulmányozhattam. Jellegzetessége volt, hogy

az épület hosszúsárnya utcai frontján kialakított helyiséget – udvar felőli bejárattal – istállóként hasznosították. (Ebben a házsorban az intenzívebb gazdálkodást jelezte, hogy kisebb-nagyobb pajtákát is telepítettek.). A község nyugati házsorában 10 telket alakítottak ki. Mindegyikre lakóházat emeltek. 4 esetben az eredeti telekkiosztás még átalakítás nélkül állt. Ezeken kivétel nélkül keresztházat tartottak fenn. Az utca keleti során 14 telek sorakozott. Két házat kivéve mindet keresztházzal építették. A keresztházak a Fő utca templom felé eső szakaszán 9 házzal zárt sort képeztek. A nagycsaládi rendszer bomlására utal, hogy a térképész 4 ház és telek kivételével többszörös ház- és telekmegosztást rögzített. A nagycsaládok „megválakozására” utal, hogy egyes telkeken két pajtát is építettek. A telek többszörös megosztása miatt négy telken külön szolgalmi utat is ki kellett alakítsanak, hogy a leválasztott telekrészleteket egymás zavarása nélkül használhassák a résztulajdonosok. Püskin egyetlen visszaugratott keresztszárnyal épített házat észlelt földmérőnk.

A négy település a Rábaköztől a Tóközön át a Szigetközig behatárolható területhez tartozik, ám az ezeken a földrajzi pontokon észlelt jelenségek a tágabb nagytájat is reprezentálják. Az innét a kataszteri térképeken megörökített keresztházak a Kisalföld területén és nyugati szomszédságában széles körben jellemzőnek bizonyultak. Jeleznem kell, hogy a csallóközi terepmunkám során a szlovákiai magyarság körében is megtaláltam az „L” alaprajzú épületeket. Számos párhuzamát sorolhatnánk fel a szomszédos német nyelvterület mosoni és kelet-ausztriai körzeteiből. Jól követhetjük ennek az alaprajzi megoldásnak különféle variánsait Nyugat-Szlovákia szlovák népe körében is. Délkelet-Morvaországban az 1950-es és az 1960-as években szintén a településképet meghatározó arányban voltak jelen a keresztszárnyal épített lakóházak. Igaz, a cseh-morva jog keretei mások voltak. Különösen az örökösödés helyi szabályai tértek el a mi szokásjogunktól, törvényes rendelkezéseinktől. Emiatt nem szerveződtek nagycsaládok keretei közé. A morva falvakban a keresztházakat nukleáris családok

lakták. Nyilván a késő középkorig visszanyúló kapcsolatokkal magyarázható, hogy Morva-Szlováckó falvaiban a kisalföldi településeinkkel „csereszabatos” házak épültek, és olykor az utcakép is meggyőzően emlékeztetett a mosoni, győri falvak részleteire. Ezeket a cseh-morva kutatás alaposan fel is dolgozta. Érdemes arra is utalnunk, hogy a cseh-morva kollégáink szívesen használták a térségük (a mienknél korábbi) kataszteri térképeit. Bizonyíthatták segítségükkel, hogy a kései 19. századi és a 20. századi polgári átalakulás a fennálló emlékeket megtrikíthatta, de a történeti források, különösen a nagy méretarányú térképek hiteles képalakotáshoz kínálnak forrásbázist. Tapasztalatom szerint az 1850-es években meginduló magyar kataszteri térképezés hasonlóan megbízható, hiteles forrásbázist biztosít számunkra. Ez népi építészetünk és településkutatásunk jobb, megbízhatóbb elemzéséhez kínál eddig figyelemre alig méltatott lehetőséget.

Győr, Moson, Sopron megyék népi építészeti emlékének más vonatkozásokban is bőven kínál szoros párhuzamokat nyugati szomszédságunkkal. Nincs tér a szoros párhuzamaink elemzésére, de enélkül is határozottan állíthatjuk, hogy a korábbi feltételezéseknél sokkal intenzívebbek voltak a cseh, morva kulturális kapcsolataink. Ismét bebizonyosodik, hogy bár népünk kultúrája egyszeri, egyedien sajátos, nemzeti karakterű, de egyúttal mind a teljes Európának, mind a szűkebb Kelet-Közép-Európának elválaszthatatlan, szerves részét alkotja kulturális örökségünk etnográfiai, folklorisztikai része is.

Nagy jelentősége van annak, hogy a kataszteri térképanyag mind nagyobb része hozzáférhetővé válik a kutatás számára, hiszen a recens kutatásban mind töredékesebben fellelhető emlékének történeti és társadalmi érvényességét minden más forrásnál meggyőzőbben adathozhatjuk, bizonyíthatjuk. Erre talán Börzsön szerzett tapasztalatunkra érdemes utalnunk. Az 1950-es évek végén, amikor monografikus kutatásunkat elindítottuk a községben, még hitelesíthettük Pálos Ede gyűjtési megfigyeléseit. Tisztázhattuk az 1686-ból származó mestergerenda és az egy-

kor azt befoglaló ház sorsát. Bontás előtt vizsgálhattuk Varga Béla, Somogyi Antal szülőházát. A községben ezeken túl még bőségesen voltak vizsgálatra érdemes objektumok. Még akkor is igaz ez, ha jó néhányon már az átalakítások nyomot hagytak. Az azóta lepergett több mint félévszázad egyetlen keresztházat

hagyott meg. Ezeknek a néprajzilag, építészettörténetileg jelentős épületeknek hajdani szerepéről, általános elfogadottságáról csak a kataszteri térképek adhatnak teljes értékű, hiteles tanúbizonyságot. A tanulságokkal hozzá kell látnunk ahhoz, hogy Bolyai János szavai szerint új világot teremtsünk!

Irodalom

- BEDAL, KONRAD: *Historische Hausforschung. Eine Einführung in Arbeitsweise, Begriffe, und Literatur.* [2. kiadás] Bad Windsheim, 1993. (Quellen und Materialien zur Hausforschung in Bayern, 6.)
- DÁM LÁSZLÓ: *Építkezés.* Debrecen, 1992. (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 13.)
- FÉL EDIT: A társaságban végzett munkák Martoson. *Néprajzi Értesítő*, 32. (1940) 3–4:361–381.
- FÉL EDIT: *A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson.* Bp., 1944. (Kisalföldi Közlemények. I. sorozat 2.)
- FÉL EDIT: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalmom-gazdasági vázlatát. – A marcelházi Rancsó-Czibor család élete.* Érsekújvár, 1944. (Kisalföldi közlemények I. sorozat 3.)
- FILEP ANTAL: A kisalföldi lakóház helye népi építészetünk rendszerében. *Ethnographia*, 81. (1970) 2–4: 327–349.
- FILEP ANTAL: Alaprajzi változatok a kisalföldi népi építkezés gyakorlatában. *Soproni Szemle*, 30. (1976) 3: 255–263. [Technikai zavarok miatt a dolgozat az előkészített rajzok és fényképek nélkül jelent meg.]
- FILEP ANTAL: Nagytáji egységesség és regionális tagolódás a Kisalföld építő kultúrájában. *A Kisalföld népi építésze.* Szerk.: CSERI MIKLÓS – PERGER GYULA. Szentendre – Győr, 1993. 71–128.
- FILEP ANTAL: *Építkezés. Győr-Moson-Sopron megye népművészete.* Szerk.: KÜCSÁN JÓZSEF – PERGER GYULA. Győr, 2002. (Népművészeti örökségünk)
- FILEP ANTAL: *Madártávlati adalékok a Kisalföld településnéprajzához, népi építkezéséhez. Kísérlet a légifényképek néprajzi kutatásban való felhasználására.* Régészeti emlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Szerk.: VISY ZSOLT. Pécs, 2003. 143–166.
- FILEP ANTAL: *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata* (Bölcsészdoktori értekezés, Budapest, 1969.) Szentendre – Győr, 2006. (Ház és Ember. A szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve, 19.)
- HOLL IMRE – PARÁDI NÁNDOR: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly.* Fontes Archaeologici Hungariae. Bp., 1981.
- KIS JÁNOS: *Emlékezés életéből.* Bp., 1890
- KOTTMAYER TIBOR: Század eleji rajzok a Kisalföldről, vázlat Pálos Ede munkáságáról. *A Kisalföld népi építésze.* Szerk.: CSERI MIKLÓS – PERGER GYULA. Szentendre – Győr, 1993. 397–414.
- MÁČEL, OTAKAR – VAJDIŠ, JAROSLAV: *Slovácko. Architektonicky vyvoj vesnice.* Praha, 1958.
- PÁLOS EDE: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő*, 12. (1911) 2–3: 150–173.
- VYDRA, JOSEF: *Lidove stavitelstvi na Slovensku.* Praha, 1925.
- VYDRA, JOSEF: *L'udova architektura na Slovensku.* Bratislava, 1958.

A térképek készítése és rendeltetése

A *felvételi előrajzok* felvételére az egyéni birtokok határainak kicövekelésével egy időben, a kicövekelés ellenőrzése végett, illetve mérési segédeszközként a térképezés elősegítésére került sor, mert tartalmazta a birtokvázlat megrajzolásához szükséges „birtokosítási adatokat”, azaz a birtokosok nevét, valamint a kataszteri térkép megrajzolásához szükséges pontokat és méretadatokat. Az előrajzot – a birtokvázlathoz hasonlóan – a mérnöksegéd rajzolta meg. A felvételi előrajzon a mérnöksegéd a parcellák alakját és nagyságát szemléltetve, *à la vue* módszerrel vette fel és megadta a cövekek helyét (pont, kör), sorszámmát és a köztük levő távolságot. A parcellákat még a terepen kellett a lapokra rajzolni fekete tintával. Az utánmérések, ellenőrzések adatait piros tintával jegezték be.

A térképezés tényleges célja a *kataszteri térkép* megszerkesztése volt, amely közszinten pontosan ábrázolja minden birtokos

birtokait és a birtokok művelési ágait. A felvételt a mérnök feladata volt. A kataszteri térkép mérőasztal-használattal készült, a térképek kirajzolására a felmérés számítási munkálatainak elvégzése után, következő év január végétől vagy februártól került sor. A térképet először megtisztították a ceruzavonalaktól és a pizsoktól, majd színezték a határokat, az épületeket, a vasutakat, az utakat, a patakokat, a folyókat és a tavakat a jelkulcs szerint (1–3. kép). Ezt követően fekete tussal a birtokvázlat alapján feltüntették a parcellák helyrajzi számait, majd a helyrajzi számok közelében a jelkulcs szerint a művelési ág jelét is megadták.

A *birtokvázlat* a kataszteri térkép alapján készült, a felméréssel párhuzamosan, azzal a céllal, hogy a birtoklásra vonatkozó adatokat jól áttekinthető és könnyen használható alakban tartalmazza, hogy a téli hónapokban a mérnök ez alapján rajzolja ki a terepfelmérés idején felvett térképet és állítsa össze a kataszteri telekkönyvet, továbbá terepen a becslésnél, a telkek művelési ágankénti

osztálybasorolásánál is a birtokvázlatokat kellett használni. A birtokvázlat az eredeti térkép (Original-Mappe), azaz a kataszteri térkép másolata, amelyet még a terepmunkával párhuzamosan rajzoltak. A mérnökség átlátszó papírra átrajzolta a térképet és kartonlapra ragasztotta az átlátszó papírokat.

A térképek tartalmi sajátosságai

A három kartográfiai dokumentum között a történeti kutatás szempontjából a legnagyobb eltérés a parcellák jelölésében van. A *felvételi előrajzok*on parcellákba került a birtokos vezeték- és keresztnéve, lakhelye, házszáma – fekete arab számmal gyakran a birtokos neve előtt – és a művelési ág jele. Az 1856. évi utasítás szerint a telek tulajdonjogának típusát is fel kellett tüntetni: G betű jelölte a földesúri telkeket (gutsherrliche Gründe), F betű a szabadon átruházható telkeket (frei veräußerliche Gründe), az úrbéri telkek (Sessionalgründe) nem kaptak betűjelet. Az egy birtokon belüli eltérő művelési ágak határait vékonyabb vonnallal különböztették meg a birtok határától. Lehetőség volt arra, hogy a kisebb parcellákba csak a házszámot tüntessék fel, de csakis akkor, ha a birtokos neve a házszámjegyzék segítségével egyértelműen megállapítható. Kisebb parcelláknál másik lehetőségként említik az utasítások, hogy a kereten kívül vagy külön lapon szerepeltessék a birtokosok nevét, és kisbetűvel feleltessék meg egymásnak a parcellákat és a neveket. Egy birtokos egymással határos kisebb parcelláit kapcsolójellel jelölték (4. kép).

Ezzel szemben a *kataszteri térképen* a parcellákban csak a helyrajzi szám – fekete arab számmal – és a művelési ág jele található (5. kép). A félmértékben felvett területeket át kellett számítani rendes méretarányra és a rendes méretarányú szelvényen kellett kirajzolni, a félmértékű lapot melléktérképként (Beimappe) kezelték. Ezzel szemben a dupla vagy négyszeres méretarányban felvett területeket a melléktérképen rajzolták ki, a rendes méretarányú szelvényen az üresen hagyott területen betűvel vagy „Lásd melléktérképe” felirattal utalni kellett a melléktérképre. A térképen csak a hatá-

rokat, épületeket, vasutakat, utakat, patakokat, folyókat és tavakat színezték. Az 1910. évi jelkulcs szerint azonban már csak a vasútjelben szerepelt kék színezés.

A *birtokvázlaton* cinóbervörös arab számmal szerepelnek a helyrajzi számok és fekete arab számmal a házszámok, továbbá a birtokos neve is olvasható. A másik két térképtől eltérően itt a művelési ágakat is színezték, nem csak a határokat, az épületeket, a vasutakat, az utakat, a patakokat, a folyókat és a tavakat. A dűlők határa cinóbervörös színű, a dűlőkön belüli saját névvel rendelkező alosztályok, aldűlők sárga színű határvonalat kaptak. A dűlőszámot szintén cinóbervörös színnel tüntették fel (6. kép). A birtokvázlatok esetében is utalni kellett a nagyobb méretarányban kidolgozott lapokra, amelyek a következő címen szerepeltek: „Doppelte Maß-Skizze des Dorfes N.”, „Orts-Skizze im doppelten Maße des Dorfes N.”, „N. község belsőségi vázlata duppla-mértékben”. Különböző mindegyik felmérési utasítás tartalmazott jelkulcsot, a térképek megrajzolását azoknak megfelelően kellett végezni (1–3. kép).

Mindhárom térképre ráírták a helységek, telepítvények, puszták, dűlők, külterületi épületek, gyárok, hámorok, romok, hegyek, vizek, nagyobb erdők, állandó gyalogutak, határos települések nevét, illetve községhatár közelében megadták, hogy az utak hova vezetnek. A birtokvázlatokra a felvételi előrajzok alapján, a térképekre a birtokvázlat alapján vezették rá a neveket.

A térképek formátuma, címe, aláírása és záradéka

A felvételi előrajz és a birtokvázlat is a kataszteri térkép szelvényeinek negyedlapjait tartalmazza. Az *előrajz* negyedlapjain a kereten kívül a bal felső sarokba fekete római számmal a negyedlap száma és a szelvény megjelölése (N. oszl. XV. 22. szelv. ci.; W. C. XV. Sect. ci.), a jobb felső sarokba piros arab számmal a szelvény száma került. A felvételi előrajz lapjait használat után a szelvények sorrendjében füzetbe fűzték, a füzetet címlappal látták el, amelyre felvezették a térkép címét, a készítés

dátumát és a készítők nevét (7. kép). Az 1865. évi utasítás szerint minden negyedlapra fel kellett vezetni, hogy a mérnök összehasonlította („Collationirt” / „Verglichen”, „egybehasonlitotta”) az előrajzot a térképpel, a segéd pedig a birtokvázlattal, és ezt aláírásukkal igazolták is (4. kép). Az 1869. évi utasítás ezt azzal egészítette ki, hogy a megvizsgált lapokat a felügyelőnek is alá kellett írnia. 1896-tól kötelezően fel kellett jegyezni a felvételi előrajz első és utolsó lapjának hátoldalára a birtokvázlatokon szereplő záradékot is, amelyet a helyszínelő bizottság tagjai aláírtak (7. kép). Az 1910. évi utasítás ennek indoklásaként kihangsúlyozta, hogy az előrajzok a felmérési munkálatok alapját képezik, sokszor a birtokvázlatokat is helyettesítik.

A birtokvázlat lapjait szelvényenként vászonszalaggal összeragasztották. Az így összeragasztott szelvény hátoldalán a bal felső

negyedlapra írták a térkép címét, a szelvényszámot a fekete arab számmal, a szelvény megjelölését és a készítők nevét (8. kép). A jobb felső negyedlapon írták alá az következő helyszínelési záradékot: „Die auf dieser aus N Quartblättern bestehenden Skizze eingezeichnete Indication ist im Beisein der Gefertigten an Ort und Stelle durchgegangen und richtig befunden worden.” / „A beigtatás, ugy mint az a jelen negyedlapokból álló vázlaton foganasittatott, alólirottak jelenlétében a helyszínelő vizsgáltatott, és helyesnek találtatott” (9. kép). A birtokvázlat kiegészítő részét képezte és hozzá csatolták a birtokrészletezési vázlatot (Parcellirungs-Croquis, részletezési vázlat) és kimutatást, az előbbi a dűlőket sorszámaikkal ábrázolta, az utóbbi táblázatos formában tartalmazta a dűlők sorszámát és nevét, a dűlőkre eső parcellák helyrajzi számait és a dűlők területének nagyságát (10. kép). A birtokrészletezési

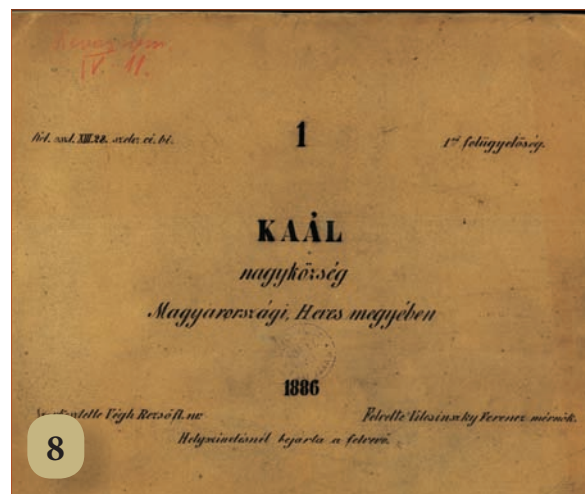
vázlat hátoldalára rajzolták a számolati vázlatot (Berechnungsparthien-Croquis, számolati csoport-vázlat, számítási vázlat – 11. kép).

A kataszteri térképek szelvényeinek számozása községenként balról jobbra, fentről lefelé haladt. A szelvényszámot többnyire a bal felső keretszegélyén adták meg arab számmal, jobb oldalon a község nevét és a szelvény megjelölését is feltüntették. A címet arra a szelvényre írták, amelyiken megfelelő nagyságú üres hely állt rendelkezésre. A cím alatt

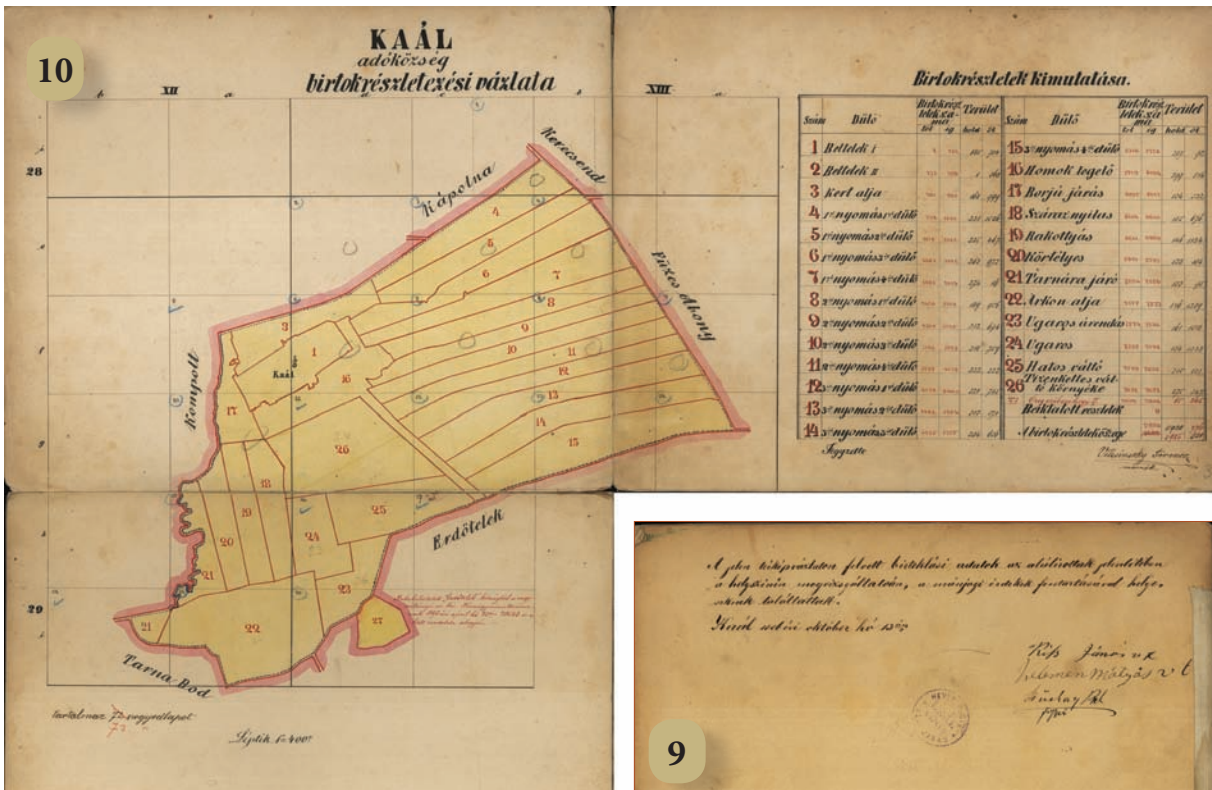
megadták a léptéket, ezt követte a következő záradék a felügyelő aláírásával: „Revidirt und mit den Protokollen in vollkommener Uebereinstimmung gefunden.” / „Átvizsgálatott, és a jegyzőkönyvekkel tökéletesen összeegyezőnek találtatott.” Minden szelvényt a kereten kívül, a jobb alsó sarokban aláírták a mérnökök, akik a felmérést és a területszámítást végezték (12. és 5. kép). Községenként palliumba, „térképboríték”-ba helyezték a szelvényeket, a pallium elejére áttekintő térképet,

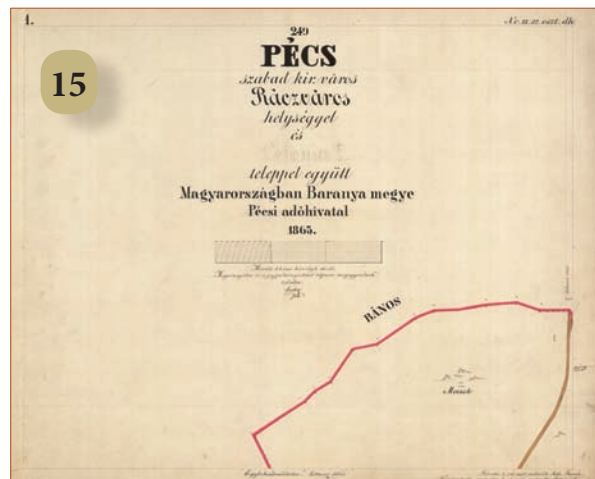
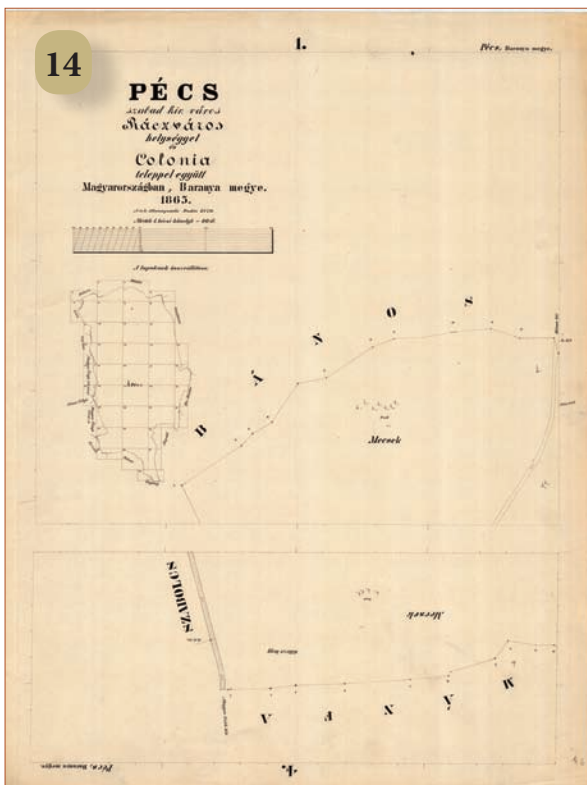
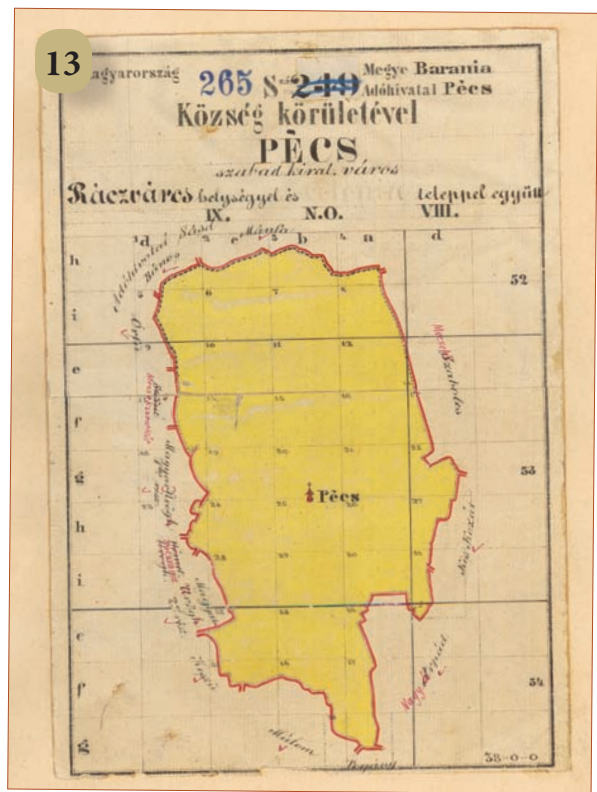
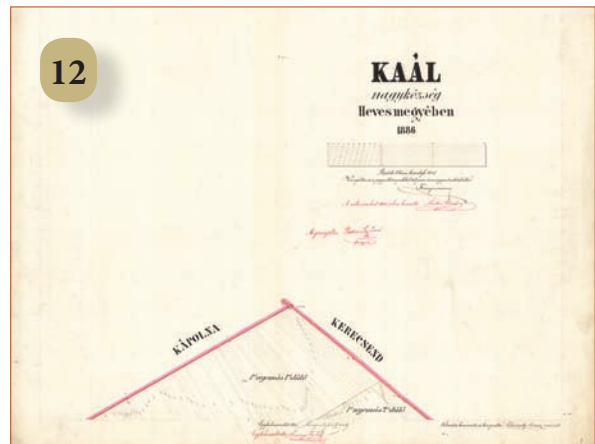
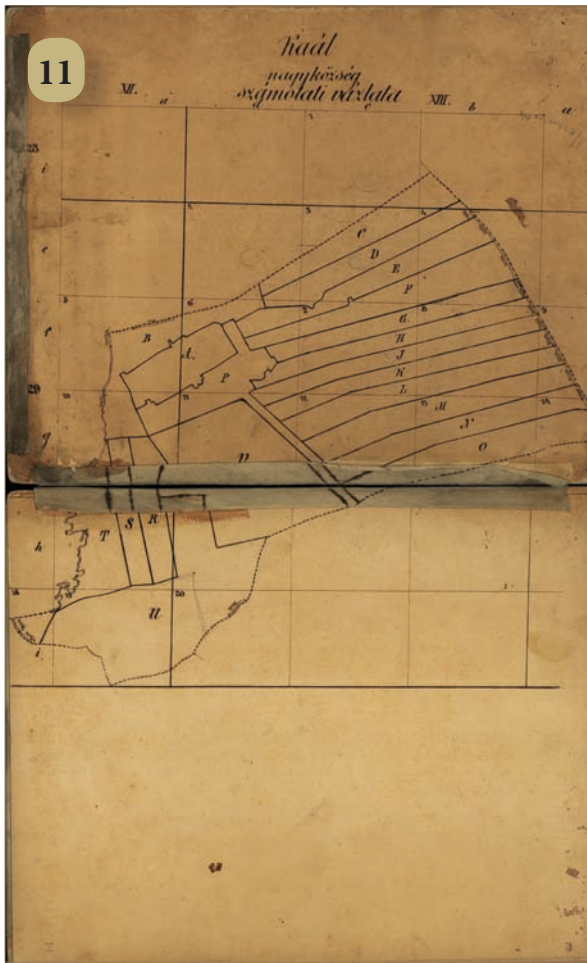
7

8

9

„térképcímer”-t ragasztottak (13. kép), amelyen a község területét világosságára színezték.²

Az 1860-as évektől nyomtatásban is megjelentek a kataszteri térképek, többnyire színezés nélkül. Kezdetben bécsi litográfusok – Hess, Laveran, Winter, Trieb, Gall, Beck, Fröhlich, Alborghetti, Krippel, Kraft, Horrack stb. – munkájaként láttak napvilágot, 1870 után pedig Budán a Magyar Királyi Államnyomdában sokszorosították őket. A nyomtatott térképekre jellemző, hogy azokat a szelvényeket, ahol az ábrázolt terület nem töltötte ki a teljes szelvényt, több szelvényt nyomtattak egy lapra, mint Pécs 1865-ben felmért és 1870-ben nyomtatott térképén az 1. és a 4. szelvény egy lapra került. Az áttekinthető térkép mindig a cím és lépték alatt található (14–15. kép).

Mindegyik térkép esetében előfordul, hogy vezették a változásokat, piros színnel. Ha sok változás volt, akkor 1-1 szelvényt, illetve negyedlapot újrarájzoltak, tagosítás után az egész térképet újból felvették. Például Kál 1886. évi kataszteri térképére rá is írták, hogy „a változásokat 1905. évben bevezette: Márkus Gábor kat. mérnök” (12. kép).

Megállapítható, hogy a három kéziratos térképnek és a nyomtatott kataszteri térképnek felmérési, térképezési szempontból meg kellett egyeznie, a birtokosítási adatokban volt a legnagyobb eltérés: a felvételi előrajzon a birtokos neve és házszáma, a birtokvázlaton a birtokos neve és a helyrajzi szám, a kéziratos és a nyomtatott kataszteri térképen a helyrajzi szám található a parcellákban.

Képek jegyzéke

1. 1856. évi jelkulcs
2. 1869. évi jelkulcs (lásd a belső borítón)
3. 1910. évi jelkulcs (lásd a belső borítón)
4. Felvételi előrajz: Kál 6. szelvénye, 1886 (MNL OL S 79, No. 447/20.)
5. Kataszteri térkép: Kál 6. szelvénye, 1886 (MNL OL S 78, 119. téka Kál 5.)
6. Birtokvázlat: Kál 6. szelvénye, 1886 (MNL OL S 78, Heves m. Kál 1886.)
7. A felvételi előrajz címe és a helyszínelési záradék: Kál, 1886 (MNL OL S 79, No. 447/20.)
8. A birtokvázlat címe: Kál, 1886 (MNL OL S 78, Heves m. Kál 1886.)
9. Helyszínelési záradék a birtokvázlaton: Kál, 1886 (MNL OL S 78, Heves m. Kál 1886.)
10. Birtokrészletezési vázlat: Kál, 1886 (MNL OL S 78, Heves m. Kál 1886.)
11. Számolati vázlat: Kál, 1886 (MNL OL S 78, Heves m. Kál 1886.)
12. A kataszteri térkép címe: Kál 1. szelvény, 1886 (MNL OL S 79, 119. téka Kál 1.)
13. A kataszteri térkép palliumra ragasztott áttekinthető térképe: Pécs, 1865 (MNL OL S 78, 36. téka Pécs 7.)
14. Pécs nyomtatott kataszteri térképének 1. és 4. szelvénye, 1865, 1870 (MNL OL S 78, 36. téka Pécs 46.)
15. Pécs kataszteri térképének 1. szelvénye, 1865 (MNL OL S 78, 36. téka Pécs 8.)

² Utasítás a mérnöki munkálatok kivételére az 1850-ik évi martius hó 4-kén kelt legmagasb patens által rendelt földadóprovisoriumhoz. [S. 1.], 1850. (<http://www.dualizmus.hu/dokumentumok/mernoki.pdf>) 7., 18., 20., 24–26.; *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Katasters in Folge der Allerhöchsten Patente vom 23. December 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Landes-Vermessung*. Wien, 1856. 44., 54–65., 74–78., 80.; *Instruction zur Ausführung der in Folge der Allerhöchste Patente vom 23. December 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Katastral-Vermessung*. Wien, 1865. 49–54., 65–66., 88–90.; *Utasítás a katasteri felmérés végrehajtására*. Budán, 1869. (http://www.catastrum.hu/docs/Utasitas_1869.pdf) 26–32., 40–41., 43–48., 50., 58–62.; *Utasítás a földadó szabályozásáról szóló 1875. évi VII. törvényzikk értelmében a kataszteri munkálatok kiigazítása céljából bejelentett térfogati adatok helyességének ellenőrzése végett alkalmazandó közegek és eljárás tárgyában*. Bp., 1876. (<http://www.dualizmus.hu/dokumentumok/NSZL12A003660.pdf>) 7–8., 42–45., 50–51.; *Utasítás az országos kataszteri felmérés végrehajtására. I. rész. Háromszögletű háromszögelés általános része és részletes felmérés*. Bp., 1910. 72–98., 104–107., 109–110., 112., 133–134.; *Minták és mellékletek az országos kataszteri felmérés végrehajtása iránt a m. kir. pénzügyministerium által ... kiadott utasítás I. részéhez. Háromszögletű, háromszögelés általános része és részletes felmérés*. Bp., 1910. 17., 25–30., 35–36., 42–43., 47., 57. minta.

kataszter (az ún. földadó-ideiglen) bevezetéséről, amelynek elkészítése rövidebb időt vett igénybe és a szükséges adatokat jó közelítéssel biztosította az adómegállapításhoz. 1850–1860 között zajlott le az ideiglenes felmérés és annak korrekciója, közben 1853-ban megkezdődtek a részletes felméréshez szükséges háromszögelési munkálatok, majd 1856-ban az ország nyugati felében megindult a részletes felmérés is.³ A felmérés teendőit utasításokban (Instruktion: 1810, 1817–1818, 1820, 1824, 1830, 1836, 1840 stb.) és oktatásokban (Belehrung: 1819, 1826, 1833) szabályozták, ezek némelyike digitalizáltnak online is elérhető.⁴ A kataszteri munkálatok magyarországi elrendelését az e területre (is) vonatkozó, többnyire német nyelvű szabályzatok követték: az ideiglenes felmérés utasításait 1849–1851-ben, a részletes felmérését először 1856-ban adták ki.⁵ Utóbbi átdolgozva ismét kiadták 1865-ben, majd a kiegészítést – és az új kataszteri szervezet felállítását – követően magyarul (1869) és fordításban németül (1870). Ez az utasítás hosszú ideig hatályban maradt, majd 1904–1910 között készült helyette újabb. Bár ezek az utasítások a szakirodalomból ismertek, de csak igen kevés, általában nem közismert, hanem szakkönyvtár állományában található meg, ezért a történeti kutatások elől tulajdonképpen elzártak voltak. 2014 folyamán a Földmérési és Távérzékelési Intézzel és az Arcanum Adatbázis Kft-vel együttműködésben ezen dokumentumok szisztematikus feltárása, digitalizálása és lehetőség szerinti online közzététele megtörténik.⁶ Az instrukciók alapján a fennmaradt kataszteri forrásanyag azonosítása, forrásértékének megállapítása és

feldolgozása, a keletkezett, de ma nem ismert helyen őrzött iratanyag felkutatása is jelentős mértékben felgyorsulhat.

Névjegyzékek

A kataszteri felmérések zökkenőmentes végrehajtása érdekében már a munkálatok megkezdése előtt számos előkészületi tevékenységre volt szükség pl. a községek vagy egyes hatóságok részéről, az adóhivatalok ennek keretében több névjegyzéket is készítettek.⁷ Az utasítás értelmében valamennyi jegyzéket (192., 193., 196. §) az illetékes adóhivatal készítette, hivatali pecséttel látta el és a kerületi vagy megyei hatóságnak időben beküldte, amelyek azokat megvizsgálták és az eredménytől függően vagy javításra visszaküldték, vagy az országos pénzügy-igazgatóságnak küldték meg, hogy továbbítsa az aligazgatónak. Ezek a névjegyzékek a részletes felmérés számára előkészítették a személy- és földrajzi nevek teljes listáját, amelynek ellenőrzése és javítása sokkal kevesebb időt vett igénybe, mint ha a felméréskor kellett volna elkészíteni; ezekből a helyszínen és a téli állomáshelyen végzett adminisztratív munkálatok során könnyen tudtak dolgozni a felmérést végzők.

a) Föld- és házbirtokosok betűsorozatos jegyzéke (Alphabetisches Verzeichniß aller ... Grund- und Hausbesitzer)

Az illetékes adóhivatal a részletes felmérés előtt egy évvel minden adóközség számára az X' minta (192. §) szerint ábécérendben ké-

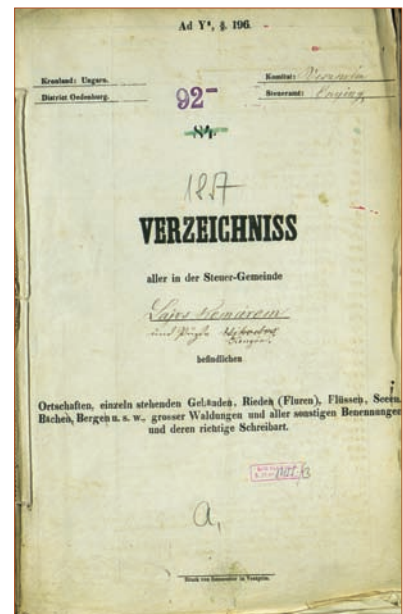
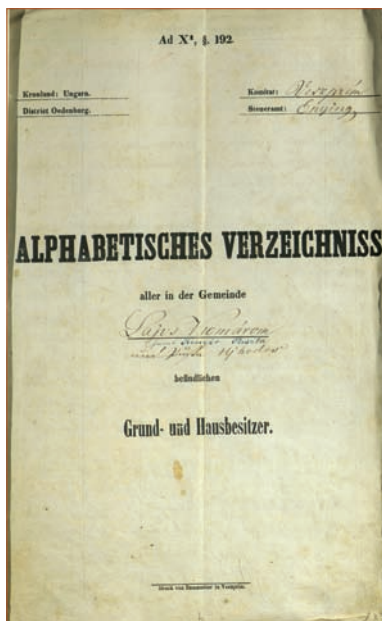
³ A császári nyílt parancsokat és az ideiglenes felméréshez kapcsolódó utasításokat l. a www.dualizmus.hu „Kataszteri felmérések” tematikus összeállításában. A felmérések történetére l. a 2008-ban elkészült „Kataszteri felmérések tömeges digitalizálása” módszertani tanulmányt (http://www.mnl.gov.hu/letoltes.php?d_id=393), benne az irodalom felsorolásával.

⁴ Az OTKA-projekt keretében összeállítottuk az utasítások és egyéb normatív szabályzatok jegyzékét, amelyet a hasonló osztrák és szlovák jegyzékek inspiráltak (l. a *Catastrum* online változatában jelen cikk kiegészítését).

⁵ *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Katasters in Folge der Allerhöchsten Patente vom 23. December 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Landes-Vermessung*. Wien, 1856. 90 p. (= Instruction 1856)

⁶ Az 1869. évi magyar nyelvű utasítás teljes szövegében kétrétegű pdf formátumban elérhető már a *Catastrum* online oldalon. A német nyelvű dokumentumok szövegfeldolgozása és hasonló módon való közzététele a gótbetűs nyomtatványok miatt még a német nyelvterületen sem megoldott, inkább képként teszik az utasításokat közzé, mint pl. az 1824. évi utasítást: <http://digital.obvsg.at/ulbtirol/content/titleinfo/19050>

⁷ Instruction 1856. II. rész, V. fejezet (192–197. §) Az adóhivatal névjegyzékeiről.

■ Lajoskomárom betűsorozatos jegyzéke, házjegyzéke és dűlőjegyzéke

■ Lajoskomárom betűsorozatos jegyzékének belve

Post-Nummer	Haus-Nummer	Name	Stand	Wohnort	Anmerkung	Post-Nummer	Haus-Nummer	Name	Stand	Wohnort	Anmerkung
85	18	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	107	107	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
86	19	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	108	108	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
87	20	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	109	109	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
88	21	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	110	110	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
89	22	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	111	111	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
90	23	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	112	112	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
91	24	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	113	113	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
92	25	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	114	114	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
93	26	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	115	115	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
94	27	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	116	116	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
95	28	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	117	117	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
96	29	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	118	118	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
97	30	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	119	119	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
98	31	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	120	120	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
99	32	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	121	121	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
100	33	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	122	122	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
101	34	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	123	123	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
102	35	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	124	124	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
103	36	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	125	125	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
104	37	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	126	126	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
105	38	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	127	127	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
106	39	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	128	128	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—
107	40	Müllerer János	Advent	Lajoskomárom	—	129	129	Rózsa József	Advent	Lajoskomárom	—

szította el azt a jegyzéket, amely valamennyi, községen belül és kívül lakó föld- és házbirtokost tartalmazta, rögzítve a házsámot, a birtokos nevét, állását és lakóhelyét.⁸ Zárójelben a ragadványneveket (kivéve a csúfneveket) is meg kellett adni, a betűk után térközt kellett hagyni az esetleg kimaradtak pótlására.

b) Házjegyzék (Häuserverzeichnis)

Az előző jegyzékből minden adóközség számára az adóhivatal elkészítette a ház(sám)-jegyzéket is, amely az előzőtől annyiban tért el, hogy a tulajdonosok neve településenként, a házsámok folytatólagos sorában szerepel.

c) Dűlőjegyzék (Ried-Verzeichnis)

Az adóhivatal a részletes felmérés előtt egy évvel az Y' minta (196. §) szerint minden adóközségről jegyzéket készített a községek, helységek, telepek, dűlők, folyók, tavak, patakok, hegyek, nagyobb erdők, hegységek nevééről és helyes írásmódjáról.⁹

Lajoskomárom és vele Kenyérpuszta névjegyzékeit 1857. február 24-én készítette el az enyingi adóhivatal, a veszprémi kormányhatóság március 10-én láttamozta azokat, hibát nem találhatott bennük, mert visszaküldésre utaló adat az iratokon nem szerepel.¹⁰

A minta szerint a veszprémi Ramasetter nyomdában elkészített – nyomdahibától mentes – dűlőjegyzék szerint Lajoskomáromban 25, Pusztajuhodoson 5 dűlő volt, folyó, tó, patak és jelentősebb hegy nem volt. A jegyzék szerint itt találhatóak a Kútvölgyi dombok és

a legelő közti oldalak, amelyek meredekségük miatt nem használhatók, nagy erdőségek nincsenek, de említésre méltó az újhódosi tagosított erdő.

Határleírás, határvázlat

Az 1856. évi utasítás II. rész, 3. fejezet C) pontja (163–177. §) szabályozta a határleírások elkészítését és annak rajzoldati ábrázolását. Ehhez kapcsolódott a magyar–német és német–magyar, eltérő változatban megjelent oktatás a határok kiigazítása és leírása tárgyában (pl. *Oktatás a hatóságok és községek részére a catastralis felmérésnél lévő kötelezettségek, valamint az ezzel kapcsolatban álló községi és magánbirtok határok igazítása és leírása iránt* [1856]). Az oktatás 12. §-a a részletes felmérési előkészületekhez sorolja a községi határok megjárását és leírását, amelynek részletes szabályozása a IV. szakaszban (27–62. §) kapott helyet.

A határleírás közvetlenül követte a grafikus háromszögelést, legalább egy évvel a részletes felmérés előtt. A határleíró földmérő mellé az országos pénzügy-igazgatóság az illetékes kerületi vagy megyei hatóságtól egy fogalmazót rendelt ki politikai biztosként. A határleírást a földmérő, a biztos, továbbá az érintett községek elöljárója és két, a határt jól ismerő községtag készítették el, bejárva a községhatárjelek mentén az egész határt. Szükség esetén még a határról szóló okleveleket is tanulmányozták.

A földmérő a községhatár bejárásánál a háromszögelő által készített grafikus rajz felhasználásával és a maga által előzetesen megrajzolt községhatárból felvette a község

⁸ A dokumentumtípus későbbi, ma használatos megnevezése: birtokosok névjegyzéke. A kataszteri felmérések során keletkezett munkarészek német elnevezése, azok magyar fordítása, majd a magyar terminológia időbeni alakulása, modernizálódása ugyanannak a dokumentumtípusnak számos megnevezését adja. Ez a sokszínűség fogalomhasználati bizonytalanságot és forrásértékelési zavarokat is okozhat, ezek rendbetétele az egyik célja az OTKA-pályázatnak, amelyhez biztos alapot nyújt: TÖRÖK ENIKŐ: Néhány kataszteri irattípus. *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk.: KÁDÁR ZSÓFIA – LAKATOS BÁLINT – ZARNÓCZKI ÁRON. Bp., 2013. 217–235. A keresőmotorok használatakor a modern terminológia használata (is) javasolt.

⁹ Verzeichniss aller in der Steuer-Gemeinde [...] befindlichen Ortschaften, einzeln stehenden Gebäude, Riede (Fluren), Flüsse, Seen, Bäche, Berge u.s.w., grosser Waldungen und aller sonstigen Benennungen und deren richtige Schreibart. Modern terminológiai megnevezése helynévjegyzék, éppen azért, mert nem csak a dűlők neveit sorolták fel benne.

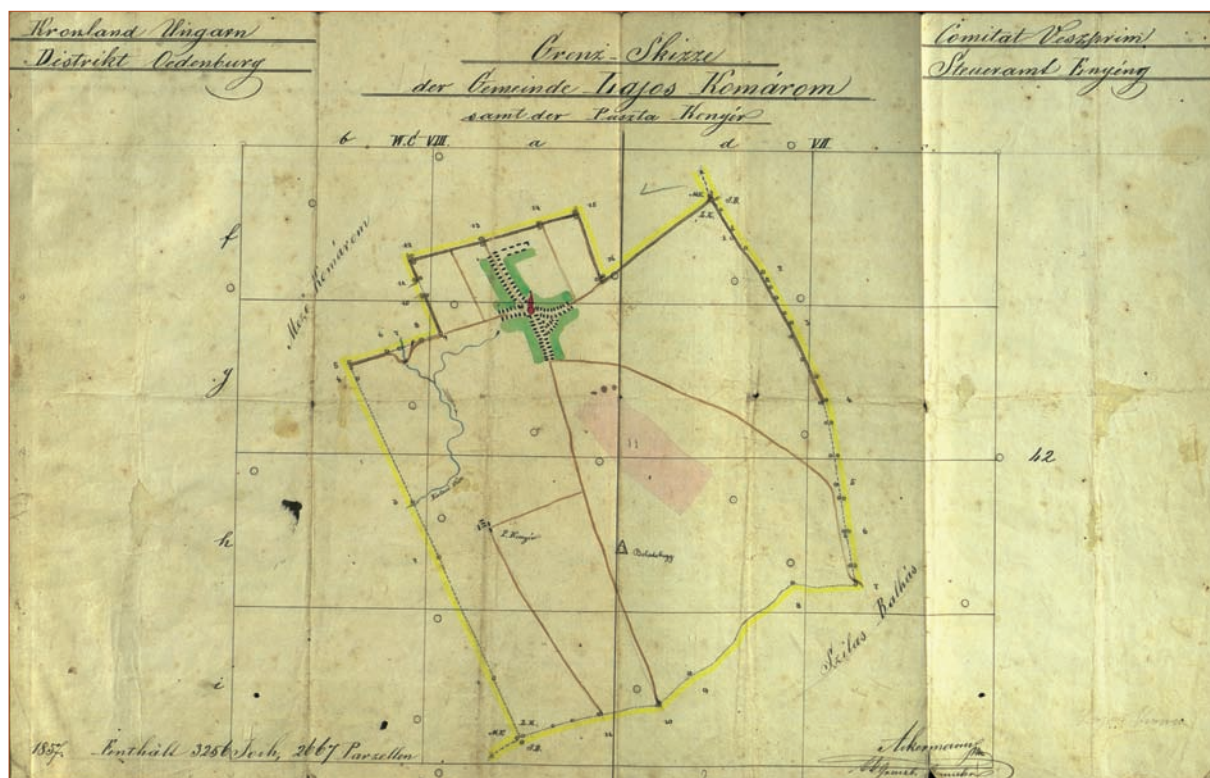
¹⁰ MNL OL S 79 Kataszteri gyűjtemény, Iratok (= S 79), No. 1455. A No. 1455/3. mindhárom jegyzéket tartalmazza, a dűlőjegyzék 3, a betűsorozati jegyzék és a házjegyzék 11–11 oldal.

kerületét a határvázlaton (Grenz-Skizze), a politikai biztos pedig elkészítette a határleírást (Grenzbeschreibung), amelyet a helyszínen tintával írtak meg. Elvárás volt a határleírással szemben, hogy annak alapján a határ minden kétséget kizáróan megállapítható legyen, és a későbbi peres helyzetekben bizonyítékként szolgáljon a feleknek. Ügyelni kellett a határjelek pontos leírására, megszámozására, a földbirtokos feltüntetésére. Az irányokat az égtájak szerint kellett megadni, megjegyezve, hogy az egyik határjeltől a másikig egyenesen, kifelé vagy befelé, erősen vagy enyhén görbén, felfelé vagy lefelé fut-e a határ. Jelölni kellett, ha a határ kerítés, út, patak, folyó, mezsgye, vízmosás mentén, annak közepén vagy valamelyik oldalán húzódott. A határjelek közötti távolságokat lépésben (Schritt) kellett megadni. Az utasítás a határleíráshoz mintát (V', 170. §) is közreadott.

Ha nem volt a határ kijelölése megfelelő, akkor a bizottság jogosult volt új határjeleket állítani, ha lehet, a tagok jelenlétében, de legkésőbb a határbejárást követően azonnal; ezt a körülményt a határleírásban is jelölni kellett.

A határvázlat léptéke 1 hüvelyk=400 öl (1:28 800) volt, a földmérő feltüntette a határjeleket számmal és más jellemzőivel, a határparcellákat, a határ által átszelt utakat, patakokat, folyókat és más egyéb, a háromszögelési vázlaton szereplő tárgyat a W' minta (172. §) szerint készített el és a község hozzávetőleges területét és a parcellák számát az ideiglenes felmérés alapján feltüntette.

Ha nem német nyelven készült a határleírás, akkor a szöveget kéthasábosan kellett elkészíteni, a jobb hasábjában németül. A német szövegről másolatot készített a politikai biztos, azt és az eredetit átadta a földmérőnek, aki a

▪ Lajoskomárom határvázlata, 1857

¹¹ MNL OL S 79, No. 1455/6. Abschrift der Original Grenzbeschreibung der Gemeinde Lajos-Komárom samt der Puszta Kenyér, 1857. A határleírás teljes szövegét a *Catastrum* online változatában, e cikk digitális mellékleteként tesszük közzé.

Blatt- oder Blatt- stück-Nummer	Nro des Blattes	Benennung des Blattes	Nro der Parzelle	Besitzliche Eigenschaft	Des Grundeigentümers			Des Grundstückes					Anmerkung	Hinweis auf ausdrücklich eingetragene Veränderungen				
					Staats- Nro	Vor- und Zuname	Stand Wohnort	Culturgattung		Flächen- Inhalt	Zähllicher Reinertrag	Fläche		St.	Ar.	in Folge	in Sahre	
								bei der Verbauung	bei der Cultivierung									in qd.
					118	Reisz	Adel											
					117	Schmelzer	Mihai											
					116	Hovari	Zsuzsanna											

■ Lajoskomárom birtokrészleti jegyzőkönyve, 1857 (részlet)

határvázlathoz csatolva beküldte azokat az országos pénzügy-igazgatóságához. Az elkészített határleírások nem voltak megváltoztathatók, ha pontatlanság volt azokban, akkor pótjegyzőkönyvet kellett felvenni.

Lajoskomárom határleírását 1857. június 26-án készítette el Carl Schreiber szolgabíró, a határvázlatot Heinrich Adolf Ackermann határleírási földmérő rajzolta, az érintett községek részéről Czehmeister János, Belák János, Hofbauer Pál, Füsty József, Hódosdy János, Szentés István, Hakker József és Vincze Ferenc voltak jelen és írták alá a határleírást.¹¹

Számolati jegyzőkönyvek

A számolati jegyzőkönyv (Berechnungs-Protocoll) elkészítését az utasítás 339. §-a szabályozta.¹² A számolati jegyzőkönyv a község teljes területét és birtokrészletei számát tartalmazta az ellenőrzéskor talált hibák feljegyzésével együtt. A jegyzőkönyvet a földmérő készítette el és a felügyelő ellenőrizte azt jóváhagyás

céljából. A jobb megértés érdekében a B” minta tartalmazta a formai és tartalmi előírásokat.

Lajoskomárom számolati jegyzőkönyvét a téli szálláson készítették el 1858–1859 telén, az utolsó összesítés 1859. február 5-én kelt.¹³ Az iratanyag történeti felhasználása kevésbé valószínű, mert abban a parcellák területének kiszámítása és annak revíziója található. A kataszteri térképek elkészítését követően e dokumentum összeállítása jelenthette a legnagyobb feladatot a kataszteri személyzet számára, ennek adattartalma a legfontosabb a földadó megállapítása szempontjából.

Birtokrészleti jegyzőkönyv

A kataszteri felmérés korábbi iratainak összesítője ez a dokumentumtípus.¹⁴ A birtokrészleti jegyzőkönyv (Parcellen-Protokoll) elkészítését az utasítás 340. §-a (C” minta) szabályozta. A felmérési segéd vezette be a birtokrészleteket (telkeket, parcellákat)¹⁵ a jegyzőkönyvbe, amely tartalmazta a felvételi lap számát,

¹² A birtokrészletek (parcellák) számítását a IV. rész, 2. fejezet (326–339. §) tartalmazza. A dokumentum modern elnevezése: területszámítási jegyzőkönyv.

¹³ MNL OL S 79, No. 1455/4. Berechnungs-Protokoll der Gemeinde Lajos Komárom, 1858. 232 beirt és számozott oldal.

¹⁴ Modern elnevezése: kataszteri telekkönyv.

¹⁵ Instruction 1856. 214–215. §-ai szerint birtokrészlet (parcella) a különböző birtokosokhoz tartozó föld vagy az egy tulajdonoshoz tartozó, egymással érintkező, eltérő művelés alatt álló földek.

a dűlő nevét, a telek törvényi tulajdonságát, a házszámot, a birtokos nevét, állását és lakhelyét, a művelési ágat és a birtokrészlet területét. Az épületeknél azok fajtái szerepelnek, megjegyezve, hogy udvar vagy kert található mellettük. A jegyzőkönyvet a segéd már a terepmunka idején elkezdte, a maradékot a téli szállásra vonulást követően azonnal elkészítette.

Lajoskomárom birtokrészleti jegyzőkönyvét 1858. december 31-én, a téli szálláson véglegesítette Johann Hlawenta munkavezető.¹⁶ Ennek a dokumentumnak a használata segíti elő a kataszteri térképszelvényen jelölt birtokrészletek és épületek azonosítását. A jegyzőkönyv a térképlapok sorrendjében, dűlőnként, folyamatosan növekvő sorszám szerint haladva parcellánként adja meg annak jogi jellegét, a házszámot, a tulajdonost, annak státusát, lakhelyét, a birtokrészlet művelési ágát és nagyságát, valamint egyes esetekben bizonyos megjegyzéseket.

Lakházkivonat a birtokrészleti jegyzőkönyvből

Ebből a dokumentumból – modern elnevezéssel a lakóházak jegyzékéből – a községben található valamennyi lakóház megismerhető. Elkészítését az utasítás 345. §-ában a D” mintával írták elő. A lakóházakat a birtokrészleti jegyzőkönyvben szereplés, tehát a helyrajzi

számok sorrendjében kellett bevezetni, a helység, a térképlap, a birtokrészlet és a lakóház száma, a házbirtokos neve és a lakóház fajtája adattartalommal. Lajoskomárom lakóházkivonatát 1859. január 4-én zárták le.¹⁷

Talajhasználati kimutatás

A kimutatás elkészítését az utasítás 349. §-a szabályozta, az E” mintát biztosítva az egyforma kivitelezéshez. Ezekből a községi jegyzékekből a felügyelőségek adóhivatali járás, kerület vagy megye szerinti főkimutatásokat állítottak össze, amelyet az aligazgatónak küldtek be, aki az aligazgatóság kimutatását az országos pénzügy-igazgatóságnak továbbította, amely a kerületi vagy megyei összegzést készítette el. Lajoskomárom kimutatása 1859. március 30-án készült a téli szálláson.¹⁸ A kimutatás a község valamennyi művelési ágának összesített területét adja meg: 2928 kataszteri hold (kh) és 1170 négyzetöl volt Lajoskomárom területe. Az összeállítás a kataszteri munkálatok utolsó darabja.

Kataszteri felmérések és a történeti kutatás

Lajoskomárom kataszteri térképei 2008 óta elérhetők az interneten. Az adatbázisban azonban csak a térképszelvények hozzáférhetők, amelyeken az épületalakzatok, a parcellák határvonala és rengeteg szám – a parcellák sorszáma – látszik. Ezeket a lapokat inkább lehet néprajzi, településszerkezeti, település-földrajzi kutatásokra használni, semmint család- vagy gazdaságtörténetre. Utóbbiak számára elengedhetetlenek a kataszteri iratok, azok forrásértékére az alább elmondandók adnak eligazodást.

Családtörténeti kutatáshoz elengedhetetlen annak ismerete, hogy kire, mely családra vannak adatok az iratokban. Az ilyen célú kutatásnak ezért a névjegyzékekkel (praktikusan a birtokosok betűsorozati jegyzékével) kell a keresést kezdeni, és ha megtaláltuk azt a nevet, amelyet kutatni szeretnénk, mehetünk tovább a források faggatásában.

Lajoskomáromban a birtokosok betűsorozati jegyzékében 222 önálló személynév volt

¹⁶ MNL OL S 79, No. 1455/1. Original-Parzellen-Protocoll der Gemeinde Lajos Komárom, 1858.

¹⁷ MNL OL S 79, No. 1455/2. Original-Auszug der Wohnhäuser aus dem Parzellen Protocoll der Gemeinde Lajos Komárom, 1858.

¹⁸ MNL OL S 79, No. 1455/5. Ausweis über die Benützung des Bodens für die Gemeinde Lajos Komárom, 1859.

Lajoskomárom föld- és házbirtokosai, 1856

Auerbach Antal (G)	Horváth Mihál (G)	Reiz Endre (G)	Szaller Mihálnó (N)
Barabás István (G)	Huiber Gáspár (G)	Reiz Endre (N)	Szapper Györgynő (G)
Barabás János (N)	Hutvagner János (G)	Reiz Jakab junior (G)	Szapper Mártonnő senior (N)
Barabás József (N)	Hutvagner József (G)	Reiz Jakab senior (N)	Szapper Mártonnő (G)
Bartos Endre (G)	Jancsek György (G)	Reiz János (G)	Szapper Mátyás (G)
Bartos Jánosnő (G)	Johanek Pál (G)	Reiz Josef (G)	Szarka János (csősz)
Bartos Mártonnő (G)	Juhász István (G)	Reiz Pál (G)	Szemerei István (G)
Bartos Mihál (G)	Junacsek János (N)	Reizinger Ádám (csizmadia)	Szemerei Istvánné
Bartos Pál (G)	Kadlecsek Márton (G)	Reizinger Endre felső (G)	Szemerei Pál (G)
Batthyáni Fülöp (herceg)	Kapeller Bernard (G)	Reizinger Endre (G)	Szemerei Sándor (G)
Belák János (G)	Kapeller József (G)	Reizinger György (G)	Szmlkó Pál (N)
Belák Pál (G)	Keim Endre (N)	Reizinger István (G)	Szöllösi Lőrincz (G)
Bodai János (takács)	Kikl Mihál (kertész)	Reizinger János (N)	Sztanó János (N)
Bodis István (N)	Királ József (G)	Reizinger József (csizmadia)	Teczel Mihál (N)
Bodis Mihál (N)	Királ József (takács) + (G)	Reizinger Lőrincz (G)	Teczel Mihál (N)
Czaltig György (G)	Kleiber Lőrincz (G)	Reizinger Mátyás (G)	Téli János (N)
Czaltig János (G)	Kleiber Mátyás (G)	Rotter János (harangozó)	Teller Pál (mázsamester)
Czéh Mátyás (G)	Kotsitzki Györgynő (N)	Rusa Pál (csizmadia)	Tetzel Lőrincz (N)
Czehmeiszter József junior (N)	Kotsitzki Márton junior (N)	Rusz György (N)	Tolonics Lőrincz (N)
Czehmeiszter József (G)	Kotsitzki Márton senior (N)	Rusz István (G)	Tóth Mihál (N)
Czehmeiszter Márton (ács)	Kovács György (N)	Rusz János (G)	Tremmel Imre (G)
Czehmeiszter Simon (N)	Kozár János (N)	Rusz Mihál (N)	Tremmel János (G)
Czufer János (ZS)	Kruczler Pál (G)	Schmelczér Mártonnő (Cipész)	Treser Antal
Csernyák György (kovács)	Lang Mátyásnő (N)	Schmelczér Mátyás (G)	Troppert György (G)
Cservenka Pál (N)	Leskó János junior (N)	Schmelczér Mihál (G)	Tulcz György (éjjeliőr)
Csik Mihál (G)	Leskó János senior (N)	Schmukk Ádám (N)	Tulner Ádám (N)
Csuda János (N)	Licskó György (N)	Schráai István (G)	Ulrih Endre (G)
Csulik Pál (G)	Licskó János (†)	Sehnicz Endre (G)	Urspringer János (csizmadia)
Ekhart János (F)	Licskó Mihál (N)	Sehnicz Lőrincz (G)	Valler Ersébeth (szolgálólány)
Farkas Ferenc (N)	Lisztmaier Mátyás (G)	Sehnicz Pálnő (G)	Valler Keresztel (G)
Farkas György (G)	Macher Endre (G)	Sehnicz Simon (G)	Valler Mátyás (N)
Farkas István (G)	Mai István (G)	Simon István (G)	Valler Pál (N)
Fejes János (G)	Mái János (N)	Simon János (G)	Valler Pálnő (bába)
Figura Endre (takács)	Mard Pál (G) + (bognár)	Smelczér Pál (G)	Valther György (G)
Friedmann Antal (G)	Mathesz Károlnő (G)	Smuk Ádám (F)	Vanderer Gotlieb (G)
Gibicz János (G)	Mavizer Pál (G)	Spiegel Mihál (N)	Vanderer Károl (G)
Gibicz Lőrincz alsó (G)	Meidlinger György (G)	Staud József (N)	Varga István (G)
Gibicz Lőrincz felső (szabó)	Meidlinger János (N)	Stiedl Endre junior, ifjú (G)	Veber Lőrincz
Gibicz Lőrincz (harangozó)	Meixner Endre (N)	Stiedl Endre senior, öreg (G)	Veber Lőrincz (G)
Glück György (G)	Meixner Istvánnő (csizmadia)	Stiedl György (N)	Verebi József (G)
Glück József (N)	Meixner János (G)	Stiedl Márton (G)	Verebi Mihál (G)
Glück Mihál (N)	Meixner Mátyás (G)	Stiedl Mátyás (G)	Viand István (G)
Grnya Márton (N)	Mengecz János (csizmadia)	Stinner Ádám (kovács)	Viand János (G)
Grosz József junior (N)	Miszaros Mihál	Stocz Pál (G)	Vieland Ádám (G)
Grosz Josef senior (N)	Mizerák Mihál (N)	Strobl Mihál (N)	Vieland Ersébeth (G)
Groszl János (G)	Mizerák Mihálnő (N)	Strobl Pál (F)	Vieland János (N)
Grünwald János (F)	Mosberger György (F)	Suhoda János (N)	Vieland Lőrincznő (takács)
Gszelmann János (csizmadia)	Mosberger György (N)	Szabó Ferencz (N)	Vieland Márton (G)
Hermann János (G)	Mosberger József (G)	Szabó György (N)	Vieland Mihál (G)
Hofbauer Pál	Mosberger Keresztel (G)	Szabó János alsó (G)	Vinkler István (G)
Hofbauer Pál (kovács)+(G)	Nagy József (G)	Szabó János (G)	Zsehnai Endre (G)
Hornyák Endre (N)	Németh Endre (G)	Szabó Mihál (N)	Zsehnai János (N)
Horog János (csizmadia)	Paulinger Jánosnő	Szakács István (kovács)+(G)	Zsehnai Márton (G)
Horváth György (N)	Paulini Endre (G)	Szaller Antal (N)	Zsehnai Mihál (G)
Horváth István	Paulini Jánosnő (N)	Szaller József (N)	
Horváth Lőrincz (N)	Paulini Mihál (G)		
	Pavelka György (N)		

adatait, a művelési ágat és a területnagyságot. Ha itt megtaláljuk a keresett személyt (családot), akkor a név mellett feltüntetett parcellaszám segítségével már a kataszteri térképeken is azonosítani tudjuk az egykori birtokot.

A település egyik legnépesebb családja volt a Pusztavámról átköltöző Reiz (Reisz) család, 7 birtokos is szerepelt a névjegyzékben. Legidősebbjük, Jakab (senior) annak idején csak szülőbirtokosként került a faluba, a kataszteri iratok is ezt jegyezték fel róla. Reisz Endre zselérnek 5 saját és 1 közös parcellája volt. Strobl Mihállyal közös udvarban lakóháza (22 □öl), zöldségeskertje (56 □öl) és ezek mellett egy kis szántója (264 □öl), Hunyorosközt és Kenderföld dűlőkben két kis szántója volt még (116, 74 □öl), a negyed katasztrális holdat is alig haladta meg a birtoka.

Reisz Jánosnak (113. számú ház) a belső telken és 14 dűlőben húsz birtokrészlete volt: lakóháza udvarral, zöldséges és gyümölcskerttel (212–216. parcella), és 16 tagban összesen 14,5 kh szántón gazdálkodott.

Reisz Endre (115. számú ház) a belső telken és 12 dűlőben 18 parcellán gazdálkodott: lakóháza volt udvarral és gyümölcsökkel

(204–207. parcella), és 16 tagban majdnem 15 kh szántót művelt meg.

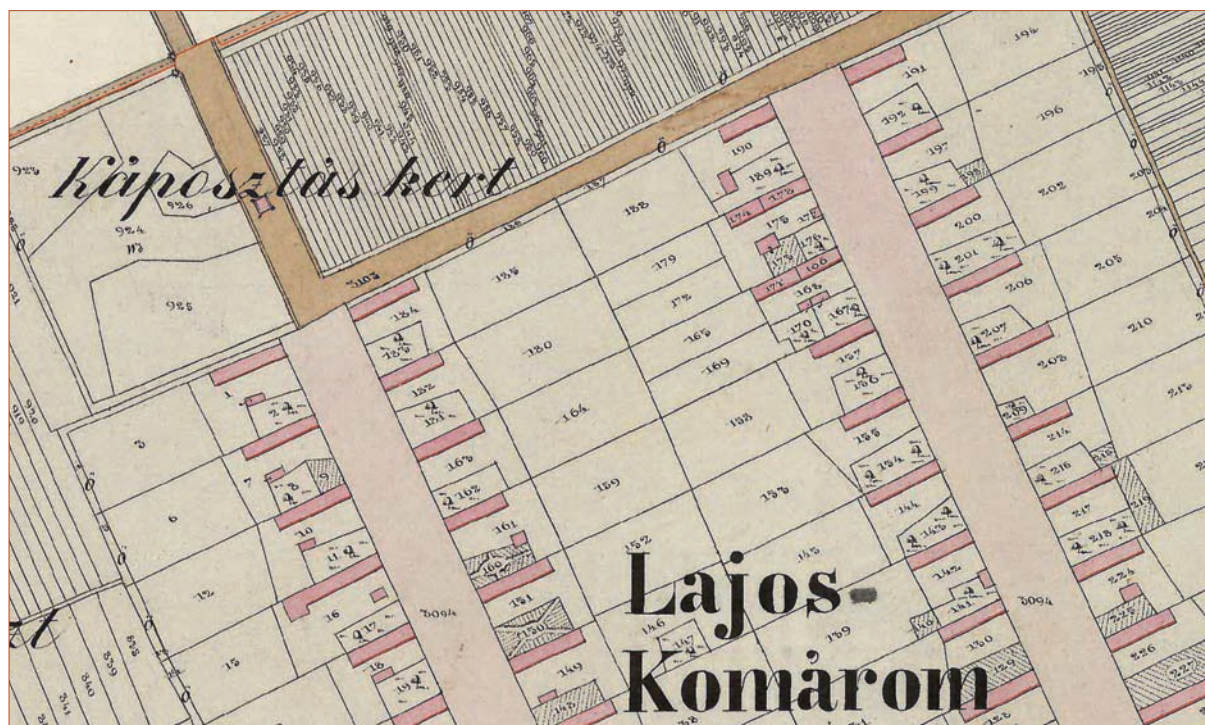
Ifjabb Reisz Jakab (118. számú ház) a belső telken és 14 dűlőben húsz parcellát mondhatott magáénak: lakóháza volt udvarral és gyümölcskerttel (191–193. parcella), 14,6 kh szántón és 671 □öl szőlőn (borospincével) gazdálkodott.

Reisz Pál (64. számú ház) a belső telken (153–155. parcella) és 12 dűlőben 18 parcellának volt birtokosa, a lakóházon és udvaron, továbbá gyümölcsökön kívül 16 tagban 14,6 kh szántón gazdálkodott.

Reisz József (80. számú ház) a belső telken (446–448. parcella) és 15 dűlőben 20 parcellát birtokolt, a lakóházon és udvaron, továbbá gyümölcsökön kívül 16 tagban 14,5 kh szántón és két, borospincével rendelkező szülőbirtokon gazdálkodott.

Az adatok világosan tükrözik, hogy a közel 15 holdon gazdálkodóknak a sok tagban meglévő birtok milyen jelentős munkaszervezési és logisztikai feladatot jelenthetett. Esetük nem tipikus, hanem országosan általános: jól látszik a birtokaprózódás és a birtokszéttagoltság mértéke, és igazolja a korszakban folyó tagosítási tevékenység szükségességét és létjogosultságát.

■ A Reisz család belső telki birtokrészletei. Lajoskomárom, ma Jókai utca

ZÁVOCZKI ADRIENN

*Óbuda belterületének határleírása (1874)**

Buda felmérése

Az 1872. december 22-én szentesített XXXVI. törvénycikk elrendelte a 200 ezer lakosú Pest, az 54 ezer lakosú Buda szabad királyi fővárosok, valamint az addig Pest megyéhez tartozó, 16 ezer lakosú Óbuda mezőváros és a hozzá tartozó Margitsziget egyesítését.¹ Az egyesítési folyamat közel egy évig tartott és az 1873. november 17-i díszközgyűléssel ért véget. Ezzel önálló hatóságként megkezdte működését a Fővárosi Tanács, amelynek a hatósági és építési ügyekben ugyan el kellett viselnie az állam elsődlegességét, ugyanakkor szabadon gazdálkodhatott a közjövödelmekkel és a saját vagyonnal. Óbuda ebben az időben szerény gazdasági helyzetben volt, többek között ezért az egyesítés számos ellenzőre talált, akik tartottak attól, hogy a gazdagabb városrészeknek kell majd az Óbudával kapcsolatos anyagi terheket viselniük, illetve hogy a magyar nyelv a túlnyomó többségben lévő német ajkú lakosság miatt háttérbe szorul.²

Budapest megalakulásával a Fővárosi Köz-munkák Tanácsa (FKT) felvetette egy új, kataszteri felmérés lehetőségét. Óbudát ugyan az úrbéri szabályozásokhoz köthetően 1859-ben már felmérték, de az csak részleges volt, Buda 1869. évi felmérése pedig előzetes háromszögelés nélkül történt, így ezek a dokumentumok kevésbé voltak felhasználhatóak a főváros számára, és nem is illeszkedtek bele az

1856-ban indult és az egész országra kiterjedő részletes kataszteri felmérés kereteibe, amely az ország nyugati részén kezdődött és innen haladt kelet felé.³

A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei települések térképezésére csak az 1880-as évek első felében került sor. A fővárosnak azonban a városfejlesztésekhez szüksége volt pontos, alapos és részletes felmérésekre, amelyek elvégzésére vagy magánmérnököket alkalmazott, vagy a Pénzügyminisztériummal próbált együttműködni. 1870-ben a főváros, az FKT a minisztériumot választotta, és abban egyeztek meg a felek, hogy a főváros anyagi támogatásával a szaktárca megkezdi Buda és Óbuda kataszteri felmérését, háromszögelését, térképezését, valamint a várostervezéshez szükséges szintezést is felvállalta. A munkát 1873–1875 között a Háromszögméreti Számító Hivatal vezetésével a „Budaváros felmérése” végezte. Pest, Buda és Óbuda felmérése az egyesítés ellenére külön-külön készült, Budapestnek a 20. század elejéig nem volt egységes felmérése.⁴

A felmérés során keletkezett dokumentumok egy része megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) térképtárában, Budapest Főváros Levéltárában (BFL) és az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Térképtárában. Budáról a következő források lehet tanulmányozni: szintvonalas kataszteri térkép, háromszögelési térkép,

* A cikk az OTKA K 105 886 támogatásával készült.

¹ 1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről (www.1000ev.hu).

² PREISICH GÁBOR: *Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig*. Bp., 1964. 20.

³ HOLLÓ SZILVIA ANDREA: *Az önálló magyar polgári térképezés kezdete és a pesti városi mérnöki hivatal tevékenysége (1867–1873)*. Bp., 2008. (= HOLLÓ, 2008) 37.

⁴ HOLLÓ, 2008. 4., 69–70., 74–75., 77–78., 80–98., *A Magyar Királyi Pénzügyminisztérium és alattas hivatalainak tiszti névtára 1873. évre*. Buda, 1873. 128., *Magyarország tiszti czim- és névtára*, 1875. Bp., 1875. 106., Másolat a kataszteri és telekkönyvi betétszerkesztési munkálatok állásáról Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyében, 1920. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) S 92 Az Országos Földmérési Intézet vegyes iratai, No 8/1.

kéziratos kataszteri térképek több példányban, nyomtatott kataszteri térkép, kataszteri telekkönyv, lakóházak jegyzéke, helynév- és házszámjegyzék, birtokosok névjegyzéke, területszámítási és összeadási jegyzőkönyv, talajhasználati kimutatás és határleírás.⁵

Óbudáról az alábbi források érhetők el: háromszögelési térkép, szintvonalas kataszteri térkép, nyomtatott kataszteri térkép, kataszteri telekkönyv, házszámjegyzék, birtokosok névjegyzéke, részletenkénti névjegyzék, helynévjegyzék, területszámítási és összeadási jegyzőkönyv, talajhasználati kimutatás, határleírás.

Traupmann József

A kataszteri felmérést végző mérnökök között volt Traupmann József is, a most közölt forrás szerzője, aki 1835. szeptember 4-én született Nagykanizsán a németújvári származású Traupmann Lajos (Alajos, 1798–1865) orvos és Khün Terézia gyermekeként.⁶

A családból többen is a mérnöki pályát választották. József bátyja, Endre (András, 1830. január 24.–?) már a szabadságharc idején is mérnökként csatlakozott a 7. honvéd zászlóaljhoz. Ő szintén részt vett a kataszteri felmérésekben, 1853-ban Vas megyében dolgozott,

a térképek kirajzolása volt a feladata. Később, 1869-ben a Magyar Mérnök-Egylet tagja lett, 1871-ben pedig elkészítette Nagybecskerek vízrajzi és mezőgazdasági térképét, majd 1873-ben már mint királyi mérnök dolgozott Torontál megyében és 1890-ig különböző megyék államépítészeti hivatalainak alkalmazottjaként látta el feladatait.⁷

Endre egyik fia, Tallós Jenő (*1857) is édesapja foglalkozását választotta. Pályafutását a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztériumnál kezdte segédmérnökként, majd 1891-től a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közalapítványi főmérnökeként működött 1905-ig; nevéhez fűződik Püspökladány birtoktérképének elkészítése ezen időszakból. 1908–1918 között pedig a Földművelésügyi Minisztérium főmérnöke volt.⁸

Traupmann József testvére, Endre nyomdokaiban haladva lépkedett fölfelé a ranglétrán. A mérnök nevével 1854-ben Zala megye kataszteri felmérésénél találkozunk először, ahol mérnöksegédként a területszámítási munkálatokban vett részt.⁹ 1869-ben már mérnök Bártfán, 1873-tól pedig Budán. Őt Óbuda és Buda kataszteri felméréséhez rendelték ki, feladata volt többek között Buda és Óbuda határleírásának elkészítése, illetve a városi bi-

⁵ MNL OL S 78 Kataszteri gyűjtemény, Térképek (= S 78), 144. téka Buda 1–61. és 62–76., 147. téka Óbuda 1–5., 6–28. és 29–36., S 79 Kataszteri gyűjtemény, Iratok (= S 79), No. 576/1–9., No. 602/1–14.; BFL XV.16.a. Gyűjtemények, Térképtár, Buda sz.k. főváros térképei, 201/6., 9–15., XV.16.c. Gyűjtemények, Térképtár, Óbuda mezőváros térképei, 211/2–3., XV.16.e. Gyűjtemények, Térképtár, Budapest (székes) főváros térképei, 255/1.; OSZK Térképtár, TM 819.

⁶ Ezúton köszönöm az MNL Zala Megyei Levéltár munkatársának, Kapiller Imrének gyors és szívélyes segítségét, aki Traupmann József anyakönyvi bejegyzését kikereste és megküldte. Nagy kort ért embereink, többnyire a XIX. századból. Összegyűjtötte: INKEY ÁDÁM. *Vasárnapi Újság*, 12. (1865) 36:450., SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1891. TRAUPMANN LAJOS megjelent műve: *Dissertatio inauguralis medica de cartitide*. Pestini, 1823.

⁷ MOLNÁR ANDRÁS: A 7. honvédzászlóalj zalai önkéntesei. Adalékok az első honvédzászlóalj társadalmi összetételéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 34. (1987) 1:756. XXVII. választmányi ülés. *A Magyar Mérnök-Egylet Közlönye*. 3. köt. (1869) 1–6:253. *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altöfen für das Jahr 1873*. Pest, 1873. 74., *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1879. Bp., 1879. 231., *Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1890. Bp., 1890. 230., MNL OL S 78, 257. téka Hegyhátszentjakab 1–3., 267. téka Pankasz 1–2.; Traupmann Endre: Átnézett térrajza a Bega kiömlése által elárasztott szőlő és legelő területeknek, 1871. és Traupmann Endre: Átnézeti térkép á Biss ér, és mellék területéről, 1870. S 116 Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek, Közmunka- és közlekedésügyi minisztériumi térképek, No 44. és No 51.

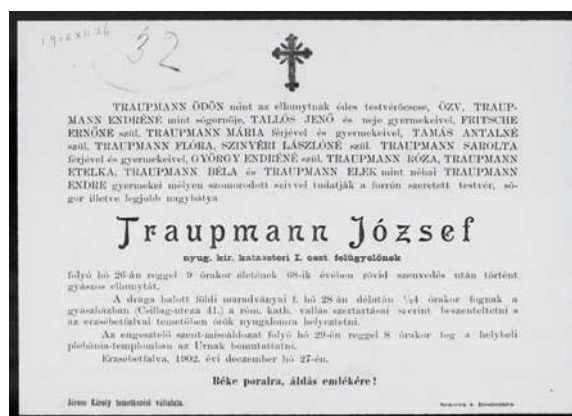
⁸ Eugenius Ludovicus Alexander Traupman néven keresztelték. L. <https://familysearch.org/>. Hivatali karrierjére a tiszti címtár egyes kötetei szolgáltatnak adatokat (zárójelben a tárgyév:oldalszám): *Magyarország tiszti cím- és névtára* (Bp., 1884:181., 1886:213., 1887:213., 1888:259., 1890:232., 1891:346., 1892:357., 1893:361., 1894:369., 1895:371., 1897:466., 1898:500., 1899:517., 1900:505., 1901:515., 1902:540., 1903:540., 1904:284., 1905:301., 1908:318., 1910:350., 1911:352., 1912:357., 1913:372., 1914:381., 1915:384., 1916:406., 1917:409., 1918:344.); MNL OL S 13 Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek, Vallásalap térképek, No. 33.

⁹ MNL OL S 78, 309. téka Gyertyános 1–3., 312. téka Kiscsernec 1–2., 324. téka Vindornyaok 1–3.

zottsággal Óbuda belső területeinek kijelölése. Részt vett még a kataszteri telekkönyvek és a területszámítási jegyzőkönyvek elkészítésében is. 1873-ban Budán helyszínelte a külsőséget, 1874-ben jónak ítélték Buda felmérésénél végzett munkáját.¹⁰ A mérnököket ekkoriban a munkájuk könnyebb elvégzése céljából a környékre költöztették és lakháztámogatásban részesítették. Ugyanakkor a háromszögelőknek és segédjeiknek, valamint a határleírásoknál alkalmazott mérnököknek ez a fajta állandó ingyen lakás nem járt, de a községben tartózkodásuk idejére a község köteles volt ilyennel szolgálni számukra is. Járt még nekik útiátalány, amelynek összegét a Pénzügyminisztérium határozta meg minden évben és irodaátalány, ami az iroda fenntartását biztosította a határleírást végző mérnök számára a külső munka időtartamáig.¹¹

1878-ban első osztályú mérnök lett belőle, 1880-ban megkapta a kataszteri főmérnöki rangot, majd 1882-ben másodosztályú felmérési felügyelővé, 1888-ban első osztályú felmérési felügyelővé nevezték ki. A mérnök számos más helyen is dolgozott. 1879-ben Temesváron felmérési vezetőként, 1884–1894 között Egerben felmérési felügyelőként működött, 1895-ben pedig Nagybányán látott el feladatokat ugyanabban a beosztásban. 1896-tól már nem tesz említést róla a tiszti címtár, így feltehetőleg 1854-től az 1890-es évek közepéig volt aktív a hivatali állományban és látta el mérnöki feladatait elsősorban az ország északi részén.¹²

Felesége, Sporn Róza (Rozália, 1844–1889. augusztus 27.) gyermektelenül hunyt el házasságuk 19. évében, és férje örökölte buda-

■ Traupmann József gyászjelentése, 1902 (Országos Széchényi Könyvtár; www.familysearch.org)

pesti lakását (Víziváros, Batthyány utca 33. és 35. sz.). József 1891-ben eladta ezt az ingatlant és Erzsébetfalvára költözött, ahol később, 1902. december 26-án önkézevel vetett véget életének. Holttestét a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint unokaöccse, Tallós Jenő találta meg és jelentette az anyakönyvi hivatalnak.¹³

A Traupmann József által készített forrás 1874-ben keletkezett speciális határleírás. A felmérési utasítások szerint a munka kezdeti szakaszában kellett elvégezni a határjárást, és ekkor készítették a határleírást a határvázlattal együtt. A határleírás nem más, mint két vagy több település határvonalának leírása határjelekkel. Általában a felmérni kívánt település elöljárói a határleírást végző mérnök megérkezése előtt határbejárást tartottak és kijavították a határjeleket, ha erre szükség volt. A bejárás alkalmával a kataszteri mérnökkel együtt a község elöljárója és két törvényes községi tag bizottságilag elindult a határvonal hosszában és ugyanarra a pontra értek vissza, mint ahon-

¹⁰ HOLLÓ, 2008. 82., 88. és 98., MNL OL S 79, No. 576/1–2., 7. és 9., No. 602/1., 8., 11–12. és 14.

¹¹ *Rendelekek tára a részletes felmérés végrehajtására 1872–1888. február végéig.* Szerk.: SZIKSZAY ELEK. Pozsony, 1888. 60–61.

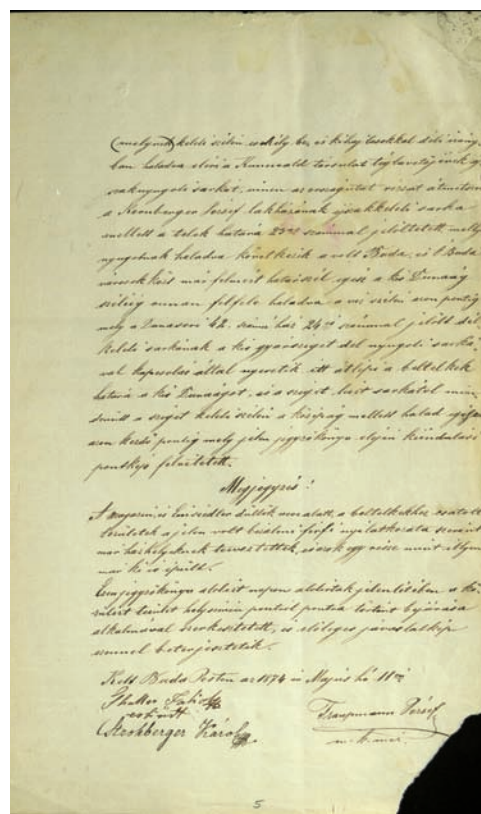
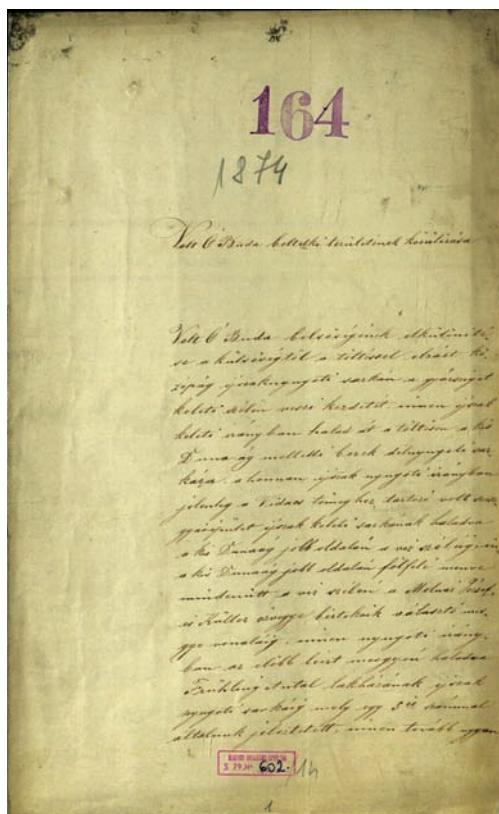
¹² Személyi hírek. *Pénzügyi Közlöny*, 5. (1878) 11:147., 7. (1880) 15:124., 9. (1882) 18:243., 15. (1888) 15:258., 22. (1895) 18:388. *A Magyar Királyi Pénzügyministerium és alárendelt hivatalainak tiszti névtára 1869-ik évre.* Első évfolyam. Buda, 1869. 129. *A Magyar Királyi Pénzügyministerium és alattas hivatalainak tiszti névtára 1873. évre.* Buda, 1873. 94., továbbá a *Magyarország tiszti cím- és névtára* egyes kötetei (1879:126., 1884:157., 1894:217., 1895:217.) Az MNL OL térképtárában több olyan dokumentum található, amelynek elkészítésében részt vett, többek között a következő térképek és iratok kapcsolódnak a nevéhez: S 78, 118. téka Átány 1–34., 118. téka Kál 1–14., S 79, No. 468/10.

¹³ BFL VII.151. A jogszolgáltatás területi szervei, Rupp Zsigmond közjegyző iratai, 1876–0209., Uo., 1891–1086. A gyászjelentést és a halotti anyakönyvi bejegyzést l. <https://familysearch.org>, <http://www.rakovszky.net>. Lakhelyeire l. a *Budapesti cím- és lakjegyzék* egyes köteteit (II. 1882:19., III. 1883–1884:19., IV. 1885–1886:20., VI. 1890:23., VII. 1891–1892:29).

nan kiindultak. Ez az eljárás a forrásban is követhető. Ezután a helyszínen két példányban vázlat és leírás készült a bejárásról. A határleírási jegyzőkönyvnek tartalmaznia kellett a határjelek jegyeit, annak a tulajdonosnak a nevét és lakhelyét, akinek a birtokán a határjel állt, valamint a dűlő és a művelési ág megnevezését, illetve a határvonal égtáj szerinti irányát. Patakok és folyók esetében meg kellett adni, hogy azoknak melyik oldalán húzódott a határvonal. A térképvázlaton fel kellett tüntetni a szomszédos falvak nevét, és hasonlóan a leíráshoz, ha erdő vagy folyó volt a közelben, akkor azt is.¹⁴ A határleírások kezdetben teljesen kézzel íródtak és német nyelvűek voltak, a kiegyezést követően egyre inkább magyar nyelven keletkeztek, a 19. század végétől gyakran forma-

nyomatványokat is használtak. Traupmann 1874-ben Óbudáról és 1871-ben Budáról több határleírást is készített, az utóbbinál mind-egyikhez formanyomatványt használt.¹⁵

A felmérésnek általában nem volt része a belterület és külterület elkülönítése egymástól, valamint hogy külön határvonalakkal jelezzék azt, és hogy feltüntessék a határvonalon lévő magántulajdonú földek, dűlők megnevezéseit. Az óbudai dokumentum¹⁶ egyediségét az mutatja, hogy a bel- és kültelkek határát ábrázolják a térképvázlaton a dűlő- és utcanevekkel együtt, illetve ezek a leírásban is szerepelnek. Ilyen leírással az MNL Országos Levéltára kataszteri iratainak feldolgozása során eddig még nem találkoztunk. A dokumentum magyar nyelven íródott, amelyet ha olvasunk, az

■ Óbuda határleírásának első és utolsó lapja, 1874. MNL OL S 79, No. 602/14.

¹⁴ Utasítás a kataszteri felmérés végrehajtására. Buda, 1869. 10–14.

¹⁵ MNL OL S 79, No. 602/ 11–12., No. 576/9.

¹⁶ MNL OL S 79, No. 602/14.

az érzésünk támad, hogy a mérnökkel együtt haladunk a belterületek és külterületek határainál. Traupmann József az útirányok pontos megadásával igen részletesen számol be a láttokról, pl. „[...] *malom csatorna külső szélén éjszak keleti irányba haladva a telek végéig, hol a malom csatornát átlépve egy agácza x-el jelöltetett.*” Még arról is megemlékezik, hogy korábban milyen épület állt az adott területen. A határleírást olvasva is szembetűnik, hogy milyen alapos munkát végzett a mérnök, így

nem csoda, hogy azon kevesek között volt, akinek munkájával felettesei elégedettek voltak és azt jónak ítélték a munkafolyamatok beszámolásának alkalmával.

A forrást a vonatkozó szempontok figyelembevételével, betűhív átírással közlöm, megtartva az eredeti központozást, mert nincs nagy különbség a 19. századi és a mai nyelvhasználat között, így a század végén keletkezett határleírás jól olvasható és érthető napjainkban is.¹⁷

Volt Ó Buda beltelki területének körülírása

Volt Ó Buda belsőségének elkülönítése a külsőségtől a töltéssel elzárt középag éjszaknyugati sarkán, a gyársziget keleti szélén veszi kezdetét, innen északkeleti irányban halad át a töltésen a kis Dunaág melletti berek délnyugati sarkára, ahonnan észak nyugati irányban jelenleg a Vidacs tömeghez tartozó volt szeszgyárépület éjszak keleti sarkának haladva, a kis Duna ág jobb oldalán a víz széléig, innen a kis Dunaág jobb oldalán fölfelé menve mindenütt a víz szélén a Molnár József és Küller özvegye birtokaik választó megye vonaláig, innen nyugati irányban az előbb beírt megyén haladva Frühlung Antal lakházának észak nyugati sarkáig, mely egy 5-ös számmal általunk jeleztetett, innen tovább ugyanazon irányban a Sz. Endrei utat átlépve, az ugynevezett Magazin dűllő éjszaki oldalán a községi nagy rétig, hol a Magazin dűllő sarkán lévő határkö általunk egy 6-os számmal jelöltetett, innen délnyugati irányban a dűllő szélén a városi szántóföldekig, melyek egészen átmennek a Sz. Endrei útra, a dűllő ezen ütközőpontjától a városi szántóföldeket derékon átszelve az előbbi irányban nem különben az ezek után következő magán birtokokat egész az özvegy Lencz Anna, Harimánn Ferencz és Kenszki Antal birtokaik közt fekvő hármaskőhatárig, mely általunk 8-as számmal jelöltetett, innen a két első birtok közt ugyanazon

irányban a Radelried és Magazin dűllők közt a Szantner Lipót, Hess Károly és özvegy Lencz Anna birtokaik közti hármaskőhatárig, melytől keletnek a temető sarkára, onnan ismét délnek a temető szélén egész a kórház utczába nyíló és a helység szélén végig vonuló döllő út éjszaki széléig, mely pont 11-es számmal általunk jegyeztetett, innen az említett dűllő út külső szélén éjszaknyugati irányban Neszaeda Wilhelmine telke sarkáig, mely általunk a 12-es számmal jegyeztetett, azon, melytől délnyugatnak halad a telek szélén az országútig, mely pont 13-as számmal jelöltetett, innen, északnyugati irányban a dűllő utat átszelve az országút külső, vagyis éjszaki szélén a Radelmalomba vezető út keleti széléig, mely pont 14-es számmal láttatott el, innen az út szélén észak keleti irány után a telek sarkáig, mely pont 15-ös számmal van jegyezve, innen északnyugatnak a malom csatornáig hol az épület sarka 16-os számmal van megírva, melytől a malom csatorna külső szélén éjszak keleti irányba haladva a telek végéig, hol a malom csatornát átlépve egy agácza x-el jelöltetett, melytől néhány lépéssel a telek vége megkerültetvén nyugati irányban az országút szélén álló épület sarka 17-es számmal jelöltetett, tovább ugyan ezen irányban az országút átszelvén a Papp József szőlője melletti út és az országút érintő pontjáig, onnan az

¹⁷ BAK BORBÁLA: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadása. *Fons*, 7. (2000) 1:91–137.

országút külső, vagyis nyugati oldalán délnek haladva egész a 18-as számmal jelölt téglaveető melletti tilalomfáig, melynél az országutat átszelve a Victoria téglagyár társulat laképületének délnyugat sarkáig, mely 19-es számmal jelöltetett, e ponttal mindenütt (a telek a szélén délkeletnek halad a vonal Rechenstein Márton és Bauer Ferencz beltelkének határáig, hol a 20-as szám jelöltetett fel, e ponttól az Einsiedler düllő és Anger legelő közti vonalon nyugati irányba ismét) az országút (éri el melynek) keleti szélén csekély ki és behajtásokkal déli irányba haladva eléri a Kunnvald társulat téglaveetőjének éjszaknyugati sarkát, innen az országutat rézsut átmetszve a Kornberger József lakházának éjszakkeleti sarka mellett a telek határa 23-as számmal jelöltetett, mellyen nyugatnak haladva következik a volt Buda és Ó Buda városok közt már felmért határszél egész a kis Dunaág széléig, onnan felfele haladva a víz szélén azon pontig, mely a Dunasori 42-es számú ház 24-es számmal jelölt délkeleti sarkának a kis gyársziget délnyugati sarkával kapcsolás által nyeretik, itt átlépi a beltelkek határa a kis

Dunaágot és a sziget leírt sarkától mindenütt a sziget keleti szélén a középág mellett halad egészen azon kezdő pontig mely jelen jegyzőkönyv elején kiindulási pont felvétetett.

Megjegyzés!

A magazin és Einsiedler düllők neve alatt, a beltelkekhez csatolt a jelen volt bizalmi férfi nyilatkozata szerint már házhelyeknek tervezettek, és azok egy része, mint ilyen már ki is épült.

Ezen jegyzőkönyv alolírt napon és alolírtak jelenlétében a körülírt terület helyszínén pontról pontra történt bejárása alkalmával szerkesztett és előleges javaslatkép ezennel beterjesztetik.

Kelt Buda Pesten az 1874-ik év Május hó 11-én.

Shaller F. (esküdt)
Strokberger Károly

Traupmann József
m. kir. mérnök

AJÁNLÓ

Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli „hódoltság” (Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében)

Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések

A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központja és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára közös kiadásában megjelent munka műfaját tekintve esetmonográfia, módszertani útmutató és forráskiadvány egy kötetben. A mű egy 16. századi szandzsák-összeírás (*mufasszal-defter*) elemzési lehetőségeinek bemutatása során esettanulmány részletességével vizsgálja a Délnyugat-Dunántúlon, elsősorban Zala megyében a szigetvári török hódoltság terjeszkedésének folyamatát, a hódoltatás módszereit, stratégiáit. Mindeközben török és keresztény források széles körét szólaltatja meg a komparatív elemzés módszerének eszközeivel. A munkát 60 oldalnyi forráspublikáció zárja, amely a szigetvári

szandzsák kanizsai náhijéje 1579. évi adóösszeírásának átiratát és fordítását tartalmazza.

A kötet ára (CD-melléklettel) 4500 Ft. Kiadói kedvezményre megvásárolható közvetlenül a kiadótól, az MTA BTK Történettudományi Intézetében (Bp. 1014 Üri u. 53. I. emelet 57., kedd, péntek 9–15 óráig) vagy megrendelhető a terjesztes@titi.hu címen, illetve a 224–6700/624. telefonszámon.

OTKA-PÁLYÁZATOK

A kataszteri felmérés térképeinek és iratainak forrásfeltárása (K 105 886)

Szakmai beszámoló az első évről (2013)

A *Catastrum* 2014. évi 1. számában jelent meg a K 105 886 azonosítójú OTKA-pályázat teljes anyaga, a bírálatok és a bizottság döntése. Most közzétesszük a 2013-ról szóló szakmai beszámolót is (nem az OTKA táblázatos formájában, hanem a folyóirat stílusához igazítottan, de valamennyi érdemi információt közreadva).

Általános megjegyzések

A kutatásban részt vevők: A fiatal kutatókat a támogatási szerződés aláírása után választottuk csak ki, és a munkafeltételek korlátozottsága miatt kilépő(k) helyét új fiatal kutatóval töltjük fel. Ennek engedélyezését az OTKA-tól mindig megkérjük.

Az elvégzett munka eltérése a tervezettől: Az online közzététel technikai-szervezési okból 2014-re húzódik át, a *Catastrum* megjelenítésével, online platformjával összekapcsolva. Nehezítette a munkát a Parlamenti Könyvtár féléves bezárása, valamint a projekt adminisztratív ügyeinek intézése.

Az elért eredmények (röviden)

A pályázati terv megvalósítását számos körülmény nehezítette, összességében azonban a munkaterv megvalósítása jól haladt, az elmaradásokat a pályázat teljes futamideje alatt pótolhatjuk, ugyanakkor a témához kapcsolódó jelentős új eredményeket is magunkénak tudhatunk, amelyeket eredetileg nem terveztünk a projektben.

a) A projektterv szerint bevonandó 2-3 fiatal kutató határozott idejű közalkalmazotti jogviszonyban foglalkoztatása (besorolási bérért és veszélyességi pótlékért, 4, majd 6 órában), igen népszerű volt a pályakezdekők között. Célunk ezzel a konstrukcióval az is volt, hogy a BA/MA-

diplomás, esetleg doktorandusz hallgatók olyan szakmai munkát végezzenek, amely tudásuk hasznosítása mellett továbbképzésüket is segíti, biztosítja további tanulmányaikat, valamint a szakmai tapasztalatszerzést is. A nyilvánosan meghirdetett pályázatra több mint 160 fő jelentkezett, közülük 14 főt személyes interjún is meghallgattunk; a pályázati eljárás 2012. augusztus–december között zajlott. A munkafeltételek korlátozottsága (határozott idő, alacsony összilletmény) és a munkaerő-piaci helyzet miatt azonban nem tudtuk és akartuk megakadályozni, hogy a részt vevő fiatal kutatók egy jobb feltételeket kínáló más munkahelyre távozzanak. Az eredetileg három főből júliustól csak két fő, de 4 óra helyett 6 órás munkaidővel dolgozott, majd december 1-jével egyikük ugyancsak távozott. A kieső munkaerő pótlása 2014. január 1-jétől megoldott. A tervezett teljesítményt még ezzel együtt is jelentősen felülmúltuk, ez elsősorban a szenior kutató jelentős munkaidő-ráfordításának köszönhető. Az erre tervezett költségből a december havi illetmény és járuléki kifizetése áthúzódik 2014-re, valamint 1 havi bér megmarad; ennek átcsoportosítását majd 2014-ben kérjük.

b) A kormányzati eszközbeszerzési korlátozások és az engedélyezési eljárás nehézkessége miatt csak június–július folyamán kaptuk meg a munkához szükséges és tervezett számítógépeket, addig az MNL más, elavultabb számítógépeit használhattuk csak. (A tárgyév felében az igényelt eszközök nem álltak rendelkezésre!). Az MNL továbbra is biztosít még 1-1 monitort a munkához (a térképi anyag feldolgozásához indokolt a nagyméretű monitorok alkalmazása, ez a többablakos, több programos munkát is segíti). Az erre tervezett költséget a projekttervnek megfelelően használtuk fel, a gépek magas beszerzési ára a központosított közbe-

szerezés magasabb árai miatt adódott (pl. csak a közbeszerzési díj összesen 25 000 Ft-ot tett ki). A támogatási összeg feletti részt (közel 50 000 Ft) az MNL fedezte.

c) A Parlamenti Könyvtár az év második felében váratlanul bezárt, de az árvíz miatt még a zárás tervezett időpontját is előbbre hozták. Ez a kutatóhely gyakorlatilag nem állt rendelkezésre (az online elérhető adattartalom korlátozott volta és a szolgáltatás színvonala az online kutatást elég nehézé teszi). A könyvtár csak 2014. március 17-én nyílik meg újra.

d) A fenti ügyek adminisztrációja a vezető kutató érdemi munkáját nehezítette, mert munkaidejének többi részét az év közbeni megnövekedett egyéb intézményi feladatainak ellátására kellett fordítania, így további munkaidőt nem tudott bevonni a projekt teljesítésébe.

e) A tervezett fordítási költséget nem használtuk fel, a projekt áttekintése alapján e feladatot nem is tervezzük, ezért ezeket a tételeket 2014-ben átcsoportosítani kérjük majd.

Eredményeink

1. Katasztertörténeti periodikák és önálló kiadványok, valamint levéltári iratok digitalizálása (szkennelés, képjavítás, pótlás), összesen közel 18 000 oldal

- Kataszteri Közlöny, 1892–1918
- Kataszteri/Geodéziai zsebnaptár, 1897–1905
- Geodéziai Közlöny, 1920–1945
- Térképészeti Közlöny, 1930–1950
- Rendeletek, 1872–1888
- Felmérési utasítás, 1869
- Személyi törzslapok (1856–1911) (levéltári anyag)
- Hof- und Staathandbuch releváns részei

Az anyag OCR-ezése és online közzététele 2014-ben, a <http://www.catastrum.hu> oldalon keresztül történik (a vezető kutató végzi, ahogy a szkennelést is ő végezte). Ugyanezen a felületen jelenik meg a tematikus bibliográfia és a (jog)szabálygyűjtemény is. A honlap fejlesztése saját know-how és erőforrás felhasználásával készül (a vezető kutató készíti).

2. S 79 Kataszteri iratok feltárása

A projekt legfontosabb, mennyiségében, költségeiben legjelentősebb része, ugyanakkor erős monotonitástűrést igénylő feladat. A feldolgozó munkában 5 személy vett részt: Avar Anton (június végéig napi 4 óra), Pályi Zsófia (jan.–jún. napi 4 óra, júl.–nov. napi 6 óra), Schmidt Anikó (jan.–jún. napi 4 óra, júliustól napi 6 óra), Török Enikő, valamint Závoczi Adrienn gyakornok (120 óra). Összesen 3308 munkaórát (413,5 munkanap) töltöttek számozással, Folio Views adatbázisban történő leírással, dobozolással és szükség esetén munkamegbeszéléseket tartottak.

A tervezett 300 csomó/4000 rekord helyett 444 csomót dolgoztak fel és dobozoltak át (napi átlag: 1,07 csomó), 5145 leírást készítettek (napi átlag: 12,4 leírás). Digitalizálásra előkészítették és kiemelték az első 308 numerusból (195 dobozból) a felvételi előrajzokat. Október közepén kezdődött a digitalizálás, a dokumentumok átadása és visszavétele is a kutatók feladata volt, az első 244 numerus felvételi előrajzait adták le digitalizálásra, mintegy 12 757 szelvényt.

A Folio Views adatbázis online változatának frissítését a digitalizálás 1. szakaszának befejezése után, 2014 első felében tervezzük.

3. Digitalizálás (Feldskizzen)

A projekttervben az előzetes felmérések szerint 56 000 térképszelvény adattartalmának digitalizálását terveztük. Ennek költségeit az OTKA csökkentette, emiatt végül 39 000 szelvény digitalizálását terveztük, amelyből 2013-ban 12 500 szelvény elkészítése volt a terv.

Az iratanyag részletes feltárásával ma úgy becsüljük, hogy a teljes térképanyag inkább 100 000 szelvény lesz, tehát annak teljes digitalizálása e projekt keretében nem történhet meg. Az Arcanum Adatbázis Kft-vel hároméves szerződést kötöttünk a támogatás erejéig, és 2013 végéig az első részlet digitalizálása (összesen 25 000 felvétel), valamint az elvégzett munka árának kifizetése (1 600 000 Ft) megtörtént. Szükséges megemlíteni, hogy a digitalizálás a piaci ár töredékéért, az MNL és

az Arcanum hosszú évtizedes partneri együttműködésének eredményeképpen valósul meg. A pályázati bírálatok alapján pályázatunkat éppen e rovaton csökkentették, amely a piaci árak pontatlan ismeretéből fakadhat. A munkát ezzel együtt el tudjuk végezni, de csak az intézményi kapcsolati tőke felélésével.

4. *Catastrum*

Katasztertörténeti folyóirat (*Catastrum*) alapítása (jogi bejegyeztetés), előkészítése, megjelenítés költségeihez támogatás szerzése, szerzőkkel és leendő szerzőkkel kapcsolattartás, arculattervezés irányítása.

Tekintettel arra, hogy a katasztertörténetnek nincsen önálló megjelenési felülete, az MNL saját kiadásában, a társintézmények (FÖMI, OSZK) képviselőinek bevonásával önálló tematikus folyóirat indítását határozta el, a beindítás költségeihez külső forrást (600 000 Ft) szerzett. A folyóirat első megjelenése 2014 februárjában lesz. A papíralapú megjelenést online felület is kiegészíti, amely további tartalmak közzétételét is lehetővé teszi. Ez a felület egyúttal a társintézmények és a megyei levéltárak kataszteri anyagának ismertetéséhez is megfelelő lesz, ezzel a pályázati bírálatban megfogalmazott jogos észrevételnek kívánunk lehetőségeinkhez mérten eleget tenni.

„Open Access”: A *Catastrum* számait, valamint az OTKA támogatásával készült egyéb tanulmányokat online, az olvashatóság jogának ingyenes biztosításával a <http://www.catastrum.hu> oldalon biztosítjuk, illetve keressük az ingyenes repozitóriumba feltöltés lehetőségeit (jelenleg egy ilyen lépést tettünk, amikor a *Kataszteri Kalauz*t az Elektronikus Periodika Adatbázisba töltöttük fel, epa.oszk.hu).

5. Elkészült publikációk, előadások

Archivariorum historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk.: KÁDÁR ZSÓFIA – LA-

KATOS BÁLINT – ZÁVOCZKI ÁRON. Magyar Levéltárosok Egyesülete. Bp., 2013. (MLE kiadásában, megjelenése 2014 elejére csúszott) Ebben:

a) Török Enikő: *Néhány kataszteri irattípus* (20 oldal, 217–235., XVI)

b) Reisz T. Csaba: *Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél* (27 oldal, 189–215.)*

Catastrum. Évnegyedes katasztertörténeti folyóirat. 1. (2014) 1. szám

a) Pályi Zsófia Kata: *A Magyar Királyi Telekzeti Könyomda Budán* (1,2 ív)

b) Schmidt Anikó: *A Kataszteri Kalauz. Gondolatok az első magyar földmérési folyóiratról* (0,6 ív)

c) Török Enikő: *Krokik, avagy kataszteri térképvázlatok* (0,2 ív)

Cartography and cadastral maps. International ENARC workshop, 2013. november 6–7.

Török Enikő: *Step by step: digitisation projects of cadastral documents in the central archive of National Archives of Hungary, Budapest*

6. Partneri együttműködések: kezdeményezés, előkészület a tartós együttműködésre, együttműködés (Földmérési és Távérzékelési Intézet, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Műszaki Egyetem Felsőgeodézia Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi Tanszék)

Értékelés

Az értékelő bizottság megjegyzése: Az első évében járó projekt számottevő teljesítményről számol be, amelyben már megjelent és megjelenés alatt álló publikáció is szerepel, a munka lényegét adó digitalizálásban és feldolgozásban pedig összességében időarányosan haladnak. Bizonyos – a témavezető által részletesen bemutatott – adminisztrációs kérdésekben van ugyan kisebb elmaradás, de összességében jelentős a kutatás teljesítménye. A részjelentés így teljességgel elfogadható.¹

* Az eredeti jelentésben a terjedelmi adatok pontatlanul jelentek meg, az itt megadott oldalszámok a helyesek.

¹ Az értékelés nem a szakmai beszámoló része, azt az OTKA-bizottság a benyújtást követően küldte meg.